

FRYSLÂN

nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur

FRYSLÂN

*Nieuwsblad voor
geschiedenis en cultuur*

9e jaargang nr. 4, december 2003

Fryslân is een uitgave van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer. Het verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van het Fries Genootschap/Frysk Genoatskip
www.friesgenootschap.nl

Hoofdredacteur:
Meindert Schroor

Redactie:
Martha Kist
Evert Kramer
Hans Mol
Harm Nijboer
Redactiesecr.
Klazien Schroor-Dijkstra

Aan dit nummer werkten mee:
Lucy Bosch
Jelle Krol
J.A. Mulder
Jan Post
Peter Westenbrink

Kopij zenden aan:
Fryslân, Postbus 6091,
8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.
Telefoon: 058-2665309
E-mail: varenius@planet.nl

Ledenadministratie:
Fries Genootschap
Turfmarkt 11, 8911 KS Leeuwarden
Telefoon 058-2123001 (Alleen telefo-
nisch bereikbaar op woensdagmorgen
tussen 09.00 en 12.00, Hilda Dekkinga).
E-mail:
fries.genootschap@friesmuseum.nl

Ontwerp omslag: Mlinar Design
Lay-out: Klazien Schroor-Dijkstra
Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga,
Leeuwarden

Het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer, opgericht 26 september 1827, met als Beschermvrouwe H.M. de Koningin, heeft als doel het onderzoek naar en het vergroten van de kennis omtrent al hetgeen de geschiedenis, oudheid- en taal- kunde van Fryslân betreft. U kunt zich verzekeren van regelmatige toezending van *Fryslân* door lid te worden van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer. Gebruik daartoe de bijgevoegde antwoordkaart.

Losse nummers: € 3,75

ISSN: 1383-6560

Van de redactie

In dit vierde en laatste nummer van 2003 sluiten we het Jaar van de Boerderij om te beginnen af met een belangrijke bijdrage van boerderijspecialist Jan Mulder. In een eerste terreinverkenning maakt hij onder meer duidelijk dat de kop-hals-romp-boerderij met opkamer een nabootsing is van de oude aristocratische states. Het is een van de voorbeelden die Mulder geeft om aan te tonen dat boeren die tot welstand kwamen wel degelijk statuskenmerken lieten doorschemeren in de boerderijenbouw naast overwegingen als verbeteringen en schaalvergroting in de veehouderij. Jan Post gaat eveneens op een agrarisch onderwerp in. Ietwat belegen zouden we zeggen om in de sfeer te blijven, maar tot dusverre nauwelijks onder de aandacht gebracht, namelijk de fabricage van zeer oude kaas, dat wil zeggen van Friese kaas in de 16de en de 17de eeuw. Verder een bijdrage van Peter Westenbrink over een weinig bekend onderwerp, de Friese gardes. Westenbrink behandelt het hoe en waarom van deze gemiddeld 200 man sterke compagnie in zijn nadagen, het laatste kwart van de 18de eeuw. Lucy Bosch gaat uitgebreid in op de persoon van Frederike van Uildriks, die van 1891 tot zijn dood in 1916 de levensgezellin was van de bekende Friese sociaal-democraat Vitus Bruinsma. Uildriks liet een dagboek na dat de periode van 1877 tot 1910 bestrijkt en geeft een opmerkelijk inzicht in de wijze waarop een geëmancipeerde vrouw tijdens de eerste emancipatiegolf rond de vorige eeuwwisseling leefde. Naast aandacht voor Gysbert Japicxprijs-winnaar Willem Tjerckstra een kritische impressie door Meindert Schroor van het onlangs door het KFG georganiseerde symposium *Kunst en geschiedenis in musea*. Op de valreep en van een geheel andere orde zijn onze felicitaties aan de beschermvrouwe van het KFG, koningin Beatrix, vanwege de geboorte op 7 december jl. van haar kleindochter Catharina Amalia. Tenslotte: in tegenstelling tot het vorige nummer, dat voornamelijk Friestalige artikelen bevatte, zijn de meeste artikelen in dit nummer Nederlandstalig. Dat dit zo is heeft niets te maken met de stand van de zon of het humeur van de redactie. Om alle eventuele onduidelijkheden weg te nemen: als stelregel hanteren wij dat artikelen worden geplaatst in de taal (het Nederlands of het Fries en bij hoge uitzondering in het Engels of Duits) waarin ze worden aangeboden. It Genoatskip is by einbeslút twatalich lykas ús provinsje en dit tydskrift.

Rest ons u allen een alleszins voorspoedig en gelukkig 2004 toe te wensen. Met ingang van het komende jaar treedt de historicus Kerst Huisman, die zijn sporen ruimschoots heeft verdiend in de journalistiek, toe om ons als redactie te versterken. Fan herte wolkom!

(Bij de voorpagina):

Voorhuis herenboerderij (foto: J.A. Mulder)

In dit nummer:

Van de redactie	2
Het huis als kenmerk van materiële cultuur van de Friese boerenelite	3
Kunst en geschiedenis in het Fries Museum	10
De Friese gardes aan het einde van de achttiende eeuw	13
Zeer oude kaas	19
In belutsen ûnderwizer mei leafde foar skriuwen	21
Een gezonde geest in een gezond lichaam	23
Ynboek	28
Agenda	30

Een terreinverkenning

Het huis als kenmerk van materiële cultuur van de Friese boerenelite

J.A. Mulder

Boerderijen zijn er - ook in Friesland - in diverse soorten en maten. Deze bijdrage loopt vooruit op een diepgaande studie naar de ontwikkeling van het woonhuis van de Friese boer. Als eerste werd onderzoek gedaan naar de verschillen tussen het woonhuis van een kleine welgestelde bovenlaag van eigenerfde boeren en dat van huurboeren in het Noord-Friese kleigebied en in de Friese Wouden. We behandelen de verschillen tussen de huisvormen van eigenerfde boeren en van boerenhuizen die in opdracht van adellijke grootgrondbezitters werden gebouwd. Tenslotte gaan we kort in op de invloeden van de burgercultuur op de boerderijbouw

Eigenerfden en huurders

Friesland stond tot jaren na de Tweede Wereldoorlog bekend als een pachtprovincie bij uitstek. In de Middeleeuwen was een belangrijk deel van de vruchtbare Friese kleigrond in het bezit van adellijke geslachten. Daarnaast behoorde omstreeks 1580 bijna 20% van het noordelijk kleigebied toe aan de

verschillende Friese kloosters. Na de overname van dit kloosterbezit door de Staten van Friesland bij de Reformatie in 1580, kwam ook dit bezit in de 17e eeuw grotendeels in handen van stedelijke gasthuizen en van de Friese adel en het patriciaat, die van oudsher al veel grond bezaten. Rond het midden van de vorige eeuw werd nog ongeveer

75% van alle Friese landbouwgrond verpacht door grotere of kleine landeigenaren en door oude charitatieve instellingen en beleggingsinstituten die vooral na de Tweede Wereldoorlog dankzij de aankoop van een aantal grote adellijke bezitscomplexen eigenaar waren geworden van vele boerderijen. De verhouding eigendom/pacht was omstreeks 1950 in de kleibouwstreek, het kleiweidegebied en de (hoog)veenstreken nog circa 25:75. Op de schrale oostelijke zandgronden was dit 40:60. Na 1950 kwam aan deze situatie een einde en momenteel is een aanzienlijk deel van de landbouwgrond boerenbezit. Het instituut pacht als relatief voordelige financieringsbron van de productiefactor grond voor de boer behoort vrijwel tot het verleden.

Voorhuis herenboerderij

Boerderij van het zuid-friese type

Stinzen en States

De oudste stenen gebouwen bij boerderijen in Friesland zijn de sedert circa 1200, door adellijke grondbezitters gebouwde stinstorens, waarvan de voorlopers in hout waren uitgevoerd. De stinstorens waren meestal vierkante, van groot formaat bakstenen (zogenoemde kloostermoppen) opgetrokken, bouwwerken van gemiddeld vijf maal vijf meter in omtrek, soms wat groter. Ze bestonden uit één of meer bouwlagen boven een kelder die gedeeltelijk in een aarden verhoging was gegrondvest, welke op haar beurt omringd was door een gracht. Deze torens fungeerden als verdedigingswerken. Zij bezaten slechts kleine vensteropeningen of schietsleuven voor boogschutters en hadden, althans voorzover bekend, geen stookplaatsen voor verwarming. Ze dienden niet tot woning. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw veranderden deze verdedigingswerken van uiterlijk en kregen zij een meer langgerekte vorm waarbij de lengte circa twee maal de breedte

bedroeg. Zij bestonden opnieuw uit één of twee bouwlagen boven een kelder en werden gedekt met een zolder onder een vrij steil zadeldak tussen twee trapgevels. In zo'n geval spreken we van een zaalstins, die eveneens op een omgracht terrein stond. De zaal kon hier wél worden verwarmd door middel van een schouw met een schoorsteen en diende mede daardoor voor een permanente bewoning door de adellijke bezitters en hun familie. De zaalstinzen waren net als hun voorgangers nog spaarzaam verlicht door middel van vrij smalle vensters met gemetselde of van natuursteen gehouwen kruiskozijnen. Na de verbetering van vuurwapens in de loop van de vijftiende eeuw, verloren de stinzen hun verdedigbare functie. Zij werden vervolgens uitgebreid tot meer comfortabele behuizingen. Als omvangrijke complexe gebouwen, voorzien van traptorens, grotere vensters en meerdere hoge schoorstenen, groeiden zij in de loop van de tijd uit tot de Friese adelswoning bij uitstek: de state.

De boerderijen

De boerderijen bestonden oorspronkelijk uit een woongedeelte en een daarachter gelegen stal. In de dertiende en veertiende eeuw bezaten zij overwegend vlechtwerkwanden van wilgentenen die met leem waren bestreken. De vrij lage daken rustten op een rij achter elkaar geplaatste houten gebinten met een onderlinge afstand van circa twee meter. Deze huizen bezaten geen schuur. De stal bestond uit een dubbele rij koestallen, waarin de koeien twee aan twee werden gestald tussen tenen of houten schotten die de gebintstijlen met de buitenmuur verbonden. De daken waren gedekt met riet of stro. Het woongedeelte had in sommige gevallen al houten wanden. De toegang tot de stal en het daarvoor gelegen woongedeelte lag in de korte achtergevel. Bij de langere boerderijen zat soms een extra toegangsdeur in de lange gevel, direct achter het woongedeelte en vóór de stal. De breedte van deze gebouwen bedroeg circa 4½ tot 5½ meter, terwijl de lengte varieerde al

naar gelang de omvang van het bedrijf en wel meer dan 40 meter kon bedragen. Door de gebinten was het huis in de lengte verdeeld in circa twee meter brede vakken, waardoor gesproken wordt van vakhuizen of langhuizen. In de oudste archiefbronnen wordt de lengte van de huizen vaak uitgedrukt in het aantal vakken.

De oudste stenen voorhuizen

In de vijftiende eeuw werden de voorhuizen van de boerderijen eveneens opgetrokken van baksteen. Dat gebeurde het eerst bij de kleinere adellijke geslachten en rijkere eigenerfde boeren, waarbij het onderscheid tussen deze beide standen soms moeilijk viel aan te geven. Zulke woningen waren rechthoekig en ze kwamen overeen met een kleine zaalstins van slechts één bouwlaag (zonder kelder) met een zolder onder een zadeldak tussen twee topgevels. Zij bezaten slechts één vertrek, een soort kleine zaal, met een schouw. Vastgesteld is dat in de zestiende eeuw niet alleen in de Friese kleigebieden, maar ook in de veenweidegebieden,

vrijwel alle boerderijen reeds een stenen woning bezaten. De nokhoogte van het stenen voorhuis was hoger dan die van de stal. In de zestiende eeuw ontstond achter het huis en vóór de stal een afzonderlijk stenen vertrek, de keuken, waarvan de nokhoogte lager was dan die van het huis, doch hoger dan die van de stal. Dit boerderijtype, het zogenoemde oud-friese langhuis, bezat geen schuur. Het hooi (het wintervoer voor het hoornvee) werd buiten onder een open hooikap naast de stal opgeslagen, terwijl voor de graanoogst één of meer stalvakken werden benut. Eeuwenlang zou het stenen voorhuis van het oud friese langhuis in zijn grondvorm bij de meest voorkomende Friese boerderij blijven voortbestaan, ook toen de boerderij zich vanaf het einde van de zestiende eeuw en in de verdere loop van de zeventiende eeuw in de meeste delen van Friesland had ontwikkeld tot de kop-hals-rompboerderij met Friese schuur, waarin de stal, de hooi- of graantassen en de schuurreed of deel onder één hoog dak waren verenigd.

Huisvormen bij boerderijen van adellijke landeigenaren en eigenerfde boeren

Vanaf de zestiende eeuw gingen boeren uit de kleinere adellijke geslachten, maar ook rijke eigenerfde boeren, die op zijn minst 100 pondematen (ongeveer 37 hectare) land bezaten, zich met hun woning onderscheiden van het hiervoor beschreven gangbare voorhuis. Deze ontwikkeling voltrok zich vooral in het noordoostelijke kleigebied en langs de oostelijke oever van de voormalige Middellzee, waar het gemengde bedrijf met een aanzienlijke graanproductie voor de markt werd uitgeoefend. Het type huis dat deze meer gefortuneerde boeren bouwden bestond uit twee achter elkaar gelegen rechthoekige vertrekken. Daarbij bezat alleen het achterste vertrek, dat grensde aan de halsverbinding tussen huis en schuur, een schouw met een schoorsteen. Langs één der lange zijden van het huis liep een gang die beide vertrekken ontsloot. Ongeveer halverwege deze gang bevond zich een buitendeur, de zogenoemde lijkdeur. Volgens

Restant van 16e eeuwse voorhuis gebouwd door kleiner adellijk boerengeslacht of rijke eigenerfden

overlevering werd hij alleen gebruikt bij het heengaan van een van de bewoners. Aan het einde van de gang, tegen de voorgevel, bevond zich een kleine kelder voorzien van een kruis- of tongewelfje, met daarboven een klein opkamtje. De kelder werd gebruikt voor het veilig stellen van kostbaarheden in tijden van nood en het opslaan van duurzame proviand. Het voorste vertrek werd alleen bij feestelijke gelegenheden gebruikt en diende 's winters als opslag voor wagenonderdelen, tuigen en gereedschappen. Het doel van een dergelijk lang voorhuis was vooral het creëren van een grote droge zolder voor de opslag van het in de winter gedorst graan.

Deze huizen zijn in de achttiende eeuw, maar vooral in de negentiende eeuw, nagenoeg allemaal verbouwd, waarbij het keldertje en het opkamtje werden uitgekapt. Zo kon het voorste vertrek met de gangruimte worden verenigd tot één grote bewoonbare voorkamer voorzien van twee grote vensters in de voorgevel met daartussen een schouw met schoorsteen. De rest van de gang bleef in stand, maar werd soms opgeofferd aan het vergroten van de achterkamer. Na een verbouwing of algehele herbouw gebeurde het ook wel dat men de gang tussen de beide kamers situeerde, haaks op de lengterichting van het huis. De lijkdeur kreeg dan veelal het karakter van een pronkdeur met een fraaie omljsting met daarboven een dakkajuit, compleet met ornamenten in de destijds heersende stijl van het classicisme.

Het twee vertrekken lange huis was in de zeventiende en achttiende eeuw uitsluitend de huizinge van grote eigenerfde boeren met aanzienlijk landbezit of een door een adellijke eigenaar verhuurd omvangrijk bezit. Dit huis was daardoor een kenmerk van een bovenlaag onder de boeren: rijke eigenerfden of grote huurboeren.

Een nieuw adellijk boerderijtype

Vanaf 1750 werden in toenemende mate oude Friese states afgebroken omdat ze niet meer werden bewoond. Door uitsterving waren meerdere oude Friese adellijke geslachten, soms de naamgevers van de diverse states, verdwenen.

Toch wilden hun erfgenamen kennelijk iets van de roem van hun indirecte voorouderlijk erfgoed in herinnering houden. Zo heb ik kunnen constate-

ren dat de boerderijen die zij lieten bouwen op de voormalige, nog steeds omgrachte state-terreinen, vrijwel altijd bestonden uit een kop-hals-rompboerderij met een aanzienlijk, geheel onderkelderd voorhuis. Dit type voorhuis vertoont sterke overeenkomsten met de oude oorspronkelijke zaalstijnen. Het is echter een nieuw type voorhuis dat in de tweede helft van de achttiende eeuw opkomt. Tot nu toe werd algemeen aangenomen dat dit onderkelderde voorhuis verband hield met de verbetering van de zuivelbereiding. Daar was ook alle reden voor. De kelder werd door de huurders immers altijd gebruikt als melkkelder. Door deze kelders te gebruiken kon immers ruimte in de schuur, waar de melkkelders over het algemeen hun plaats hadden, worden uitgespaard. Oorzaak en gevolg zijn hier naar mijn oordeel verward. De melkkelder onder het voorhuis (het vervoer van melk en room diende buitenom te geschieden) is, nader beschouwd vanuit ergonomisch standpunt, een achteruitgang ten opzichte van de melkkelder vooraan in de schuur nabij de stal, de karn en kaasketel, die in een dergelijke situatie op praktische wijze bij elkaar waren gelegen. Ik houd de kop-hals-rompboerderij met opkamer dan ook voor een exclusief adellijk boerderijtype. Hoewel directe bewijzen mij thans daarvoor nog ontbreken, ligt het voor de hand dat de eerste adellijke eigenaren waarschijnlijk de bedoeling of de illusie hebben gehad de opkamer als tijdelijk woonvertrek voor zichzelf te reserveren. Daarmee hielden zij het besef levend iets van de glorie en roem van de oude state te bewaren. Een dergelijk tijdelijk bezoek kon bijvoorbeeld plaats hebben tijdens het jachtseizoen. Daardoor blijkt dus eerder sprake te zijn geweest van een innovatie uit representatieve overwegingen dan om functionele redenen. Mogelijk al in de achttiende eeuw, maar zeker in de eerste helft van de negentiende eeuw inspireerde dit adellijke boerderijtype, echter bij uitzondering, ook de rijkere eigenerfde boeren tot het bouwen van een vergelijkbare 'pleats'. Een grote kop-hals-rompboerderij met opkamer verleende tot in de twintigste eeuw zeer beslist status aan de boer, die haar huurde of zelf bezat. In dit geval kan men voor de negentiende en het begin van de twintigste eeuw spreken van een zekere overeenkomst tussen rijke eigenerfden en grote huurboeren

wat betreft het huis als sociaal-cultureel kenmerk van aanzienlijke boeren.

De oostelijke zandgronden

Het oudste boerderijtype met een stenen voorhuis op de oostelijke zandgronden leeft tot op de huidige dag nog voort in de vorm van het kleinbedrijf, zoals de inmiddels slechts sporadisch behouden gebleven zogenoemde 'woudhuisjes' laten zien. Het gebruik van baksteen kreeg in de noordelijke Friese Wouden iets later zijn beslag dan op de klei. Toch was het gebruik ervan al in het eerste kwart van de zeventiende eeuw ook daar algemeen. Op de klei waren de eerste stenen voorhuizen als het ware afzonderlijke gebouwen, voorzien van een voor- en achtergevel, geplaatst voor successievelijk de keuken en de stal. In de Wouden was de situatie anders. Hier vormde het woongedeelte oorspronkelijk één geheel met het bedrijfs gedeelte. Het stenen woongedeelte bestond uit een éénbeukige ruimte waarvan de nok van het dak gelijkelijk doorliep in die van het driebeukige bedrijfs gedeelte. Het voorhuis was van steen, maar het achter gedeelte behield nog lang houten wanden. Zelfs toen op de zandgronden in de loop van de zeventiende eeuw eveneens de Friese schuur werd toegepast, bestonden de wanden van deze schuren nog geruime tijd uit hout, dat als bouw materiaal nu eenmaal in de Friese Wouden ruimer voorhanden was dan op de kale kleigronden en dus goedkoop kon worden aangeleverd. Veel hout werd ook hergebruikt bij de nieuwbouw van boerderijen. De ontwikkeling van de keukenruimte tussen het woonvertrek en de stalruimte leidde op de oostelijke zandgronden niet tot een afzonderlijk gebouw zoals op klei en in de veenweidegebieden. Hier werd het stenen woonvertrek onder dezelfde noklijn van het dak van het voorhuis ook verlengd met een stenen, meestal korter, éénbeukig voor de stal gelegen vertrek. Het woonvertrek werd vaak van deze nieuwe keukenruimte gescheiden door middel van een haaks op de lengterichting geplaatst gangetje. Hierdoor kwam het op de zandgronden niet tot de ontwikkeling van een afzonderlijk zichtbare hals. Door zijn geringere afmetingen, meest lagere gevels en bescheidener uitvoering onderscheidde de boerderijvorm op de zandgronden zich ook verder nogal van die op de klei en in het veenweidegebied. In de achttiende

Kop-rompboerderij met uitgebouwd zijvertrek

eeuw werd de maatvoering evenwel groter zodat de omvang meer overeenkomsten ging tonen met de 'pleatsen' in de klei- en veengebieden. Evenals in het noordelijk kleigebied, was het boerenbedrijf op de zandgronden een gemengd bedrijf. Maar zoals op de vruchtbare klei binnen deze bedrijfsvorm vooral het accent lag op de melkopbrengsten en de zuivelproductie, hield men de koeien op de zandgronden tot in de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw hoofdzakelijk voor de mestproductie voor het bouwland. Geleidelijk veranderde dit en werd een bescheiden melkgift aangewend voor een evenzo bescheiden zuivelproductie voor eigen gebruik of voor ruilhandel tegen winkelwaren. De akkerbouw boette in de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw over het algemeen in geheel Friesland aan belang in. Meer en meer gingen boeren zich toelekken op een vergroting van de zuivelproductie.

Melkproductie

In de meer uitgesproken akkerbouwgebieden, zoals de Dongeradelen en

Kollumerland, en ook op de zandgronden leidde dit tot behoefte aan extra ruimte voor de bereiding hiervan. Al in de achttiende eeuw ontstond op de klei een zijdelingse uitbouw van de hals, waarin zich een extra vertrek met topgevel bevond.

Dit nieuwe vertrek kreeg nu een keuken- en woonfunctie terwijl de hals in hoofdzaak bestemd werd voor de zuivelbereiding. Andersom kwam ook voor. Tegelijkertijd werden de melkkelders vergroot en kwam er een opslag voor het bewaren en het rijpen van de kaas. In de 19e eeuw slaagden ondernemende eigenerfde boeren op de zandgronden er in de zuivelproductie aanzienlijk te vergroten. Dat lukte hen dankzij investeringen in landverbetering en/of het vergroten van hun areaal door middel van ontginning van heide en woeste gronden. Ook de verbetering van de kwaliteit van het melkveebeslag werkte daaraan mee. Net als eerder op de klei werd het huis met een uitgebouwde zijvleugel hèt kenmerk van een kleine rijke eigenerfde boerenstand. Hierdoor onderscheidde deze groep zich dankzij haar huisvorm van zijn

gewone collega's, voor wie de gewone kop-rompboerderij zonder zijdelings uitgebouwd vertrek, nog lang voldoende mogelijkheden bleef bieden. Op de dalgronden - vooral die langs de Opsterlandse- en Schoterlandse Compagnonsvaarten in de voormalige oude hoogveengebieden - ontstond een boerderijtype dat zich eveneens van zijn omgeving ging onderscheiden. Dit verschijnsel trad in de tweede helft van de achttiende eeuw en in de negentiende eeuw op. Hier was een buitengewoon welgestelde bovenlaag van boeren ontstaan. Die hield zich behalve met een succesvolle veehouderij, soms tegelijkertijd als veenbaas bezig met de nabij gelegen lage veenderijen, dan wel met de zuivelhandel of de houthandel. Hun welstand uitte zich in de bouw van boerderijen van het zogenoemde zuid-friese type. Deze doorgaans grote boerderijen werden gebouwd volgens het kop-rompmodel zonder hals. Een onderkelderd, ruimbemeten voorhuis met opkamer werd in zo'n geval midden voor de schuur geplaatst hetzij iets naar de linker dan wel naar de rechterzijde. Dat gebeurde

Onderkelderd voorhuis van een boerderij uit adelijk bezit op oud state-terrein

op een zodanige wijze dat aan beide zijden naast het voorhuis, onder het grote schuurdak ramen van kamers voorkomen. Soms bevinden zich aan de ene zijde de grote dubbele inrijdeuren. De voorhuizen bij deze boerderijen werden in de negentiende eeuw nog wel eens vergroot met een zijvertrek zonder kelder. Het zijn beslist monumentale boerderijen, waaraan een zekere allure niet kan worden ontzegd. Deze boerderijen treft men in geheel Zuid Friesland aan. De ontstaansgeschiedenis en de sociaal-culturele betekenis van deze boerderijen buiten het gebied van de Compagnonsvaarten zal nog nader worden onderzocht. In ieder geval vormde dit boerderijtype in de oude hoogveengebieden het kenmerk van een boerenelite die dikwijls meerdere zakelijke activiteiten ontplooiden dan uitsluitend het boerenbedrijf.

De stelpboerderij

Bij de stelpboerderij zijn zowel de woonfunctie als de bedrijfsfunctie onder het ene dak van Friese schuur

samengebracht. Hoewel het bestaande stelp al in de zeventiende en achttiende eeuw kan worden aangetoond, beleefde dit type pas in de tweede helft van de negentiende eeuw een sterke opgang om uiteindelijk in geheel Friesland de meest verbreide boerderijvorm te worden. Bij nieuwbouw of vervanging van oude boerderijen werden stelpen zowel voor eigenrden als voor huurboeren gebouwd. Op historische state-terreinen handhaafden de adellijke landeigenaren bij de herbouw het kop-hals-romp type met opkamer boven een kelder. Opvallend is, dat de Friese adel en de vaak door de adel gedomineerde gasthuisbesturen, in de negentiende eeuw een voorkeur voor de kop-hals-rompboerderij behielden. Op niet-historische plaatsen bouwden echter ook adellijke verhuurders wél de destijds zeker als een moderne vorm van vooruitgang ervaren stelpen. Aanzienlijke eigenerfden gingen ook hier over tot het bouwen van een stelp die zich van andere onderscheidde, door aan het huisgedeelte een zeker deftig aanzien

te verlenen. Zo'n stelp werd vaak voorzien van een zogenoemd ingebouwd dwarshuis. Het is een boerderijtype waarbij boven het woongedeelte de schoorstenen terzijde buiten het dakvlak zijn gebracht, terwijl toch de voorzijde van het dakvlak vanaf het uilebord naar de dakgoot doorloopt. De vroegste voorbeelden bezitten topgevels boven de zijramen van het woongedeelte; bij de latere zijn deze vervangen door dakschilden. Boerderijen met een ingebouwd dwarshuis komen vooral voor in Tietjerksteradeel, in het gebied rond Bergum.

Burgerlijke invloeden

Naast het overnemen van allerlei ornamenten en versieringen ontleend aan de succesvolijk heersende bouwstijlen in de achttiende en negentiende eeuw is de meest opvallende vorm van burgerlijke invloed de bouw van een afzonderlijk gebouwd dwarshuis voor een boerderij. Van dat dwarshuis stemmen zowel de vorm als de uitvoering overeen met die van de huizen van dorpsnotabelen in de grotere dorpen

in onze provincie. De ontwikkeling van deze grote en aanzienlijke huizen bij boerderijen is thans nog goed bij traditionele boerderijen te volgen vanaf de achttiende eeuw tot aan het midden van twintigste eeuw. Het is de huisvorm bij uitstek van een boerenelite die vooral in de oude gemeente Leeuwarderadeel woonachtig was. Deze gemeente strekte zich zowel ten noorden als ten zuiden van Leeuwarden uit. Hier ontstond in het laatste kwart van de negentiende eeuw een kleine groep van toonaangevende vee fokkers die met recht tot de in Friesland toch vrij zeldzame stand van herenboeren kan worden gerekend. In het vervolg van mijn onderzoek, zal aan het ontstaan van deze stand bijzondere aandacht worden besteed.

Samenvatting

Tot aan het midden van de twintigste eeuw vonden de meeste Friese boeren hun bestaan op een van adel, patrici-

aat of een instelling (bv. gasthuis of kerk) gehuurde boerderij. Zowel de huurboeren als de qua aantal geringere eigenerfden konden beide tot hoge welstand geraken. In de door mij voorlopig bestudeerde streken werden de huizen van kleine elites, vooral als ze tot de eigenerfden behoorden, gekenmerkt door bijzondere bouwvormen. Zij onderscheidden zich duidelijk van de gemiddelde traditionele boerderijtypen. Dit onderscheid was te danken aan de verbetering en schaalvergroting in de veehouderij, maar werd vaak ook ingegeven door statusoverwegingen. De kenmerken hiervan heb ik in het voorgaande trachten te beschrijven. Een kleine groep rijke huurboeren van grote boerenbedrijven op historische state-terreinen, die gehuurd werden van overwegend adellijke grootgrondbezitters onderscheidde zich door het bewonen van grote kop-hals-rompboerderijen met een opkamer, die in feite de vorm hadden van de oude Friese

aristocratische states. In de tweede helft van de negentiende eeuw lieten enkele zelfbewuste rijke eigenerfden bij wijze van uitzondering eveneens een boerderij van dit type bouwen. Tenslotte mat een kleine elite van herenboeren zich in de periode 1750 - 1950 een herenhuis aan dat overeenkwam met de behuizingen van plattelandsnotabelen.

De heer J.A. Mulder is oud-directeur van het keramiekmuseum Het Prinsessehof te Leeuwarden

Stelphoerderij met ingebouwd dwarshuis

Foto's: J.A. Mulder, Leeuwarden

Ars longa, historia brevis?

Kunst en geschiedenis in het Fries Museum

Meindert Schroor

De voortekenen leken alvast goed voor het door het Koninklijk Fries Genootschap georganiseerde symposium *Kunst en geschiedenis in musea*, 24 oktober jl. Enkele weken eerder gaf de directeur van het Fries Museum immers een hoopvolle voorzet tot een pittige gedachtewisseling. Volgens Cees van 't Veen kan de helft van de ruwweg 300.000 voorwerpen die de depots van zijn museum vullen wel worden afgestoten. En dan waren er de bijna gelijktijdig gepubliceerde schetsen voor een nieuw Fries Museum (FM) op of aan het Zaailand. Resultaat van het legaat van een lokaal gezien lang verguist, maar desondanks ter plaatse steeds goed van opdrachten voorzien architect, Abe Bonnema. Die regeert over zijn graf als een ware postume soeverein. Maar dan wel een die zowel het verleden als de geografische context van de stad, van de oude museumgebouwen, van de collectie met vorm en plaats van de beoogde nieuwbouw aan zijn laars lijkt te lappen.

Een kwartier voor aanvang van het congres was de zaal van Post Plaza te Leeuwarden al behoorlijk gevuld met belangstellenden

Museaal yin en yang

Brandstof genoeg kortom voor een stevig debat. Toch bleef het allemaal wat aan de brave kant. Dat kan een gevolg zijn van het keurige, serene imago van onze aloude uitgever, het Genootschap. En ook van het feit dat in de kunstwereld nu eenmaal meer heibel en bombastie wordt gemaakt dan onder de minder exhibitionistisch ingestelde historici. Van 't Veen opende zelf de rij sprekers met een verhandeling over de ontwikkeling van 'onze gedachten en ideeën', dat 'niet een afgerond verhaal zal zijn over wat het nieuwe FM zal zijn'. Hij zette zijn visies op de sterktes en de zwaktes van het FM uiteen. Sterke punten zijn de omvangrijke collectie, het brede profiel, de ruimschoots aanwezige know-how, de positie en ook de naam. Een naam (Fries Museum) die volgens Van 't Veen ook als zwakte kan worden uitgelegd vormde de trait d'union naar de zijns inziens zwakkere punten van het FM. Dat zijn de gebrekkige kennisoverdracht, de te grote en uiteenlopende collectie, het amalgaam aan onpraktische gebouwen en de perifere ligging in het Leeuwarder centrum.

De oplossing, een museale versie van yin en yang, heeft veel van de luchtgebakken presentaties waarmee wat meer inhoudelijk ingestelde lieden al ruim een kwarteeuw worden vermoeid. Het nieuwe Fries Museum moet midden in de samenleving staan en het museum voor de 21ste eeuw zijn. Dat doet zij aldus Van 't Veen door een spannende mix te bieden van heden en verleden en voorts open en modern en ook 'telkens anders en levendig' te zijn. De culturele identiteit van Fryslân gedefinieerd aan de hand van de uitwisseling en wisselwerking met de wereld. Van uitstallende naar ontmoetingen, van aanbod naar interactieve dialoog en van object naar context waren zo enkele marketingtechnisch goed in het gehoor liggende voornemens.

Ijkpunt

Het waren dergelijke noties waarmee Ad de Jong korte metten maakte. De musea werden al eens eerder geplaagd

door de verhouding (moderne) kunst – geschiedenis, zo hield deze wetenschappelijk medewerker van het Nederlands Openluchtmuseum de aanwezigen voor. In de 19de eeuw was de historie in de musea belangrijker dan de kunst maar dat veranderde omstreeks 1910. De toenmalige schoonheidsbeleving eiste dat musea tempels van hoge kunst moesten zijn. In de pakweg laatste twee decennia is daar iets anders bijgekomen. Moderne kunst geeft aan provinciale musea een imago van vooruitstrevendheid en een kosmopolitische instelling, aldus De Jong. Zo bekeken zou je bijna in de verleiding komen om het bloedstollend moderne Groninger Museum als een soort omgekeerd bewijs te zien van de ‘achterlijkheid’ van Groningen.

De scheiding van kunst en geschiedenis heeft voor het aspect historie weinig positiefs opgeleverd. Zo is men steeds verder gegaan met de deconstructie van het geografische identiteitsconcept. Daardoor lijkt het niet meer uit te maken waar een museum staat. Andersom – en wellicht mede ten gevolge daarvan – neemt de behoefte aan identificatie juist sterk toe. De Jong noemde het prachtige voorbeeld van Ellis Island, de plek in de New Yorkse Upper Bay waar de meeste immigranten in Amerika in de 19de en vroege 20ste eeuw per schip aankwamen. Het in 1990 geopende museum werd een ijkpunt voor de Amerikaanse herinnering. Een vergelijkbaar ijkpunt voor de identiteit noemde De Jong de Molukse barak uit de jaren 1950 in het Arnhemse Openluchtmuseum. Regionale musea zijn bij uitstek identiteitsmusea. Ze horen dicht bij de bevolking te staan, ze tonen de verknoping met elders en de regionale cultuur als het venster op de wereld. Daar horen ook de honderdduizenden vertrokken Friezen en de tienduizenden nieuwe – deels allochtone – Friezen bij.

Koekoeksjong

Ellinoor Bergvelt, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en deskundig op het gebied van de verzamelgeschiedenis, gaf een verdere nuancering en verdieping aan de opmerkingen van Ad de Jong. Bij de voorlopers van het Rijksmuseum was het reeds armoe troef wat de aandacht voor de geschiedenis betrof. De historische objecten werden al in 1825 uit de ‘Nationale Konstgallerij’ verwijderd.

De Forumdiscussie werd geleid door Yme Kuiper (tweede van rechts). Panelliden waren v.l.n.r. mevrouw Ellinoor Bergvelt, en de heren Ad de Jong en Fries Museum directeur Cees van 't Veen (rechts)

Er werd destijds – indachtig de eerder vermelde suggestie van Van 't Veen – volgens Bergvelt ook driftig verkocht en ontzamd. Pas met de opening van het nieuwe Rijksmuseum, Victor de Stuers en Pierre Cuypers kreeg de geschiedenis ruim baan. Het in de nabijheid gelegen Stedelijk Museum van Amsterdam was aan het einde van de 19de eeuw een soort (Rotterdamse) Kunsthal. Bergvelt had de indruk dat het Fries Museum ontstaan op basis van de particuliere Genootschapscollectie met de nadruk op het erfgoed nu een soort omgekeerde ontwikkeling aan het doormaken is. Maar, zo stelde zij, het FM is geen museum voor moderne kunst, die zich maar al te vaak als een koekoeksjong ten opzichte van de andere expositievelen ontpopt. Wel moet je de uitingen van Friese moderne kunstenaars verzamelen en tonen. Om nu ‘in Leeuwarden het twintigste of zo museum van moderne kunst bouwen’ leek haar echter weinig zinvol. Bergvelt waarschuwde ook voor Van 't Veen's indeling van de collectie in A, B, C en D voorwerpen bij het ontzamen. Wat wij nu wel kwijt willen kunnen latere generaties juist erg op prijs stellen.

Uit eigen ervaring weet ik dat er veel materiaal in de depots zit waar ook in de verste verte geen band met Fryslân valt aan te tonen. Maar daarmee zijn de voorwerpen niet minder waardevol, want het FM heeft daarmee kostbaar ruilmateriaal in handen.

Wervend praatje

Na de middagpauze kwam Renger de Bruin aan het woord. Hij is als bijzonder hoogleraar ‘Utrecht Studies’ en conservator stadsgeschiedenis van het Centraal Museum in Utrecht het levende bewijs hoe de historie haar plaats heeft moeten heroveren in het al in 1921 uit een fusie van kunst en lokale geschiedenisinstellingen ontstane Centraal Museum. Tot zijn aantreden was de stedelijke geschiedenis in het museum sterk ondergesneeuwd. Ronduit onthuisterend was de bijdrage van Marie Christine van der Sman, directeur van de Nederlandse Museumvereniging. In Den Haag zal wel even worden bepaald wat de musea zoal moeten gaan doen en hoe ze moeten worden ingericht. Haar verhaal was weinig meer dan een wervend praatje voor de eigen organisatie. Als het aan Van der Sman ligt houden we alleen geregistreerde musea over en kunnen de allerlei particuliere museale initiatieven niet door de beugel. Marinus Geersing en zijn automobielmuseum aan de Oostersingel zijn gewaarschuwd, it kin net!

Rode draden

In de aansluitende discussies merkte Van 't Veen op, De Jong's opvattingen over zijn plannen voor een meer interactief FM wel enigszins denigrerend te vinden. De geschiedenis zal, aldus Van 't Veen, niet uit het FM verdwijnen, maar we zijn geen oudheidkamer. We

Het PAG (Plein Afsluitend Gebouw) thans 'Winkelcentrum Zaailand' te Leeuwarden gezien vanaf de trappen van het gerechtsgebouw. Abe Bonnema had het nieuwe Fries Museum gepland vóór het PAG

willen ons toelleggen op bijzondere voorwerpen van kunst en cultuur en die op een moderne wijze presenteren. De Jong heeft er weinig vertrouwen in. 'Doet het FM wel voldoende aan de Friese identiteit?' Bergvelt toonde zich bezorgd over het verdwijnen van de samenhang in het museum. Feit is inderdaad dat je in het FM weinig vindt over een aantal met name sociaal-economische thema's en ontwikkelingen die als rode draden door de Friese geschiedenis lopen. Te noemen vallen de traditioneel hoge mobiliteit van de Friese bevolking, die overigens weer een uitloei is van de bijna structurele overbevolking en de tegenstellingen tussen stad en platteland, die nog dagelijks doorschemeren in de provinciale politiek. En o ja, het FM is ook nog in Leeuwarden gevestigd, maar van de historie van de stad vind je – het moet gezegd mede als gevolg van de afzijdige houding van het gemeentebestuur in dezen – bar weinig terug in de expositieruimten.

BAG naast PAG

Als vertegenwoordiger van een van de belangrijkste bruikleengevers, de Ottema-Kingmastichting bracht Rienk Wegener Sleswijk het probleem terug tot de oorsprong ervan, het Bonnemalegaat. Zet van dat geld een mooie kunst-

galerij - de Bonnema Art Gallery - aan het Zaailand en laat het Fries Museum maar op zijn plek als museum van de Friese geschiedenis. De BAG naast het PAG (Plein Afsluitend Gebouw). Het lijkt mij de beste oplossing om de geschiedenis, ook de Friese, te verlossen van ijdele architecten en museumdirecteuren. Wat die architecten betreft, de door Bonnema uitverkoren bouwmees-

ter, Hubert Jan Henket, schitterde door afwezigheid, net als onze regionale kunstpausen Huub Mous en Thom Mercuur. Die zitten zich in Oranjestad te verkneukelen over zoveel historisch onvermogen tussen depots met honderden naaimachines, muurankers en tienduizenden potscherven en bouwen hun modern kunstpaleis alvast in een historische omgeving.

Onderonsje in de pauze van KFG-bestuursleden v.l.n.r. S. van der Woude, E. Makkes van der Deyl-Stam en op de rug gezien D. Osinga. (Foto's: Klazien Schroor-Dijkstra)

De Friese gardes aan het einde van de achttiende eeuw

Peter Westenbrink

Vrijwel op de kop af 170 jaar lang lag in Leeuwarden permanent een legertje soldaten in garnizoen. Het telde 200 manschappen en wordt door Wopke Eekhoff in zijn *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden* omschreven als de 'vorstelijke garde'. In deel IV van *Het Staatsche Leger* van F.J.G. ten Raa en F. de Bas heeft men het over 'de Garde van Zijn Genade'. Maar in de archiefstukken staat het bekend als de Friese gardes. Mijn voorouder Jan Westenbrink diende bij 'de Garde' van 1787 tot en met 1801.

Er is weinig over de Friese gardes bekend. Het Staatsche Leger wijdt slechts enkele regels aan het onderwerp. Ook bij de Sectie militaire krijgsgeschiedenis in Den Haag is verder niets over de Friese gardes terug te vinden. Omdat ik niettemin graag wilde weten wat Jan Westenbrink als soldaat zoal deed, zat er dus niets anders op om zelf in de archieven te zoeken naar materiaal over dit 'stadhouderlijke' clubje mannen en jongens. Daarbij heb ik mij geconcentreerd op de laatste 50 jaar van het bestaan van de Friese gardes. Of deze halve eeuw enigszins representatief is voor de andere 120 jaar, weet ik niet. Hoewel de gardes door de jaren heen verschillende taken zullen hebben gehad, zal de aard van de taak van de Friese gardes, naar mijn idee, niet of nauwelijks zijn veranderd.

Hoofdwacht

De compagnie Friese Gardes werd opgericht op 15 juli 1631 als onderdeel van het Staatse Leger. Het stond onder bevel van een kapitein-luitenant of een officier van hogere rang. De eerste commandant was de kapitein-luitenant jhr. Damas van Loo. Toen Jan Westenbrink in januari 1787 bij de gardes ging dienen, werd het bevel gevoerd door de kolonel commandant graaf Theodoor Ernst van Limburg Stirum. Hij was begin 1784 de overleden kolonel kapitein commandant Baron Justus van Geusau opgevolgd. De stadhouder had in de rol van kapitein de supervisie over de gardes. De voormalige Hoofdwacht op het Hofplein (hoek St. Jacobsstraat) was het hoofdkwartier. Hier kwam men op appel en werd onder toehoort van bijna de voltallige compagnie bekend

Het Hofplein in 1790 met links de hoofdwacht en soldaten van de Friese Gardes. Rechts het Stadhouderlijk Hof met twee wachtlopende gardes. (Gravure naar een tekening van J. Bult-huis. Historisch Centrum Leeuwarden)

gemaakt wie een sanctie had gekregen en waarom. Straffen bestonden doorgaans uit het verblijf van een paar dagen op water en brood in de provooost (militaire gevangenis), waarbij men aan een voet en een hand geketend was. Ook werd bij de Hoofdwacht zo af en toe een parade afgenomen, onder andere op 29 mei 1781 door een hoge officier van de provincie, de major commandant Fortuyn.

Hiaten

Sinds de oprichting heeft de compagnie steeds uit 200 manschappen bestaan. Volgens *Het Staatsche Leger* deel IV: verdeelden de Staten van Friesland 'de 15den Juli 1631 de op hunne repartitie staande compa-

nieën, 1 van 200, 27 van 150 hoofden, (...)'. Met de compagnie van 200 werd de Friese gardes bedoeld. Ook uit het handvol maandelijkse sterktestaten dat bewaard bleef blijkt dat de sterkte op 200 lag. Deze sterktestaten, of maandelijkse lijsten, beslaan de

periode 1775 -1794 en vertonen veel hiaten. Ze bevinden zich in het Nationaal Archief in Den Haag, samen met nog twee jaarlijsten, twee conditielijsten voor kapiteins en officieren, een ranglijst, een rangeerlijst, twee stamlijsten en enkele rapportages van de commandant aan de stadhouder. Een groot deel staat ook op microfiches bij het Centraal Bureau voor Genealogie. Bij Tresoar bevindt zich nog wat materiaal over de gardes uit de Bataafse tijd.

Weinig verloop

De compagnie bestond voornamelijk uit 'corporaals en gemeenen'. Dit waren ongeveer 180 manschappen. Met 'gemeenen' duidde men de fuse-

Op 17 oktober 1798 laat de commandant van de Friese gardes, kolonel Van Sloten, aan het Administratief Bestuur in Friesland weten dat de gardist Lodewijk Nauta 40 jaar en 8 maanden en 29 dagen getrouw en eerlijk heeft gediend (waarvan 27 jaar bij de gardes)

vier tieners op de rangereijst en elf veteranen variërend in de leeftijd van 70 tot 80 jaar. De manschappen uit deze laatste groep stonden echter allen vermeld als 'Present Ziek'. De minimumleeftijd om soldaat te mogen worden lag officieel op achttien jaar, maar daar werd regelmatig de hand mee gelicht. Zeer jonge tieners, zoals Doede Lubach, waren in het Staatse leger overigens een uitzondering. Het gezin Lubach waar Doede uit kwam was overigens een echt 'garde gezin'. De rangereijst telt maar liefst zes manschappen Lubach: vader Johannes, 46 jaar en behalve Doede de zonen Pijtter, 25 jaar, Bernardus, 21 jaar, Wieberen, 20 jaar en Rinse (die klarinet speelde) die zestien jaar oud was. Behalve gardist was vader Johannes ook antiëksnijder en net als zijn zoon Bernardus beeldhouwer. De rangereijst maakt daarvan overigens geen melding, in tegenstelling tot een tweetal andere soldaten waarvan vermeld wordt dat zij timmerman zijn. Een en ander maakt duidelijk dat wellicht meer soldaten een andere 'tak van sport beoefenden' dan louter de militaire. Wel waren de twee timmerlieden vermoedelijk 'soldaattimmerman'. De twee stamlijsten uit 1801 vermelden wel de nevenfuncties van alle soldaten en zo worden we gewaar dat circa tweederde van het aantal soldaten nog een ambacht uitoefende. Ambachten van allerlei soort, waarvan de meeste kleermaker of schoenmaker waren. Er liepen echter ook wolspinners, kaarsuutmakers, knooppmakers, boekbinders en dergelijke rond.

Omgedoopt en afgedankt

Het meest in het oog lopende verschil tussen het tweetal stamlijsten uit 1801 en de twintig jaar oudere rangereijst is de leeftijdsopbouw. Uit de stamlijst van 21 februari van het laatstgenoemde jaar blijkt dat de gemiddelde leeftijd toen rond de 27 à 28 jaar lag en dat was zo'n 13 jaar jonger dan in 1781. Van de oude rangereijst vinden we alleen de fuselier Johannes Smidt nog terug. Hij was hij op 10 oktober 1780 als 27 jarige in dienst gekomen. Maar daarmee was hij nog niet de langst dienende. Dat was de fuselier Achgel Krous, die op 21 juni 1780 op 31 jarige leeftijd in dienst trad en

Derde Gelid						
Chargie	Nummer	Naamen	Sengle op Kousen			
			Voet	Linker	Rechter	Hoof
Pioniers	11	Johannes Stollhagen	5	7	2	36
	13	Johannes Heeksteden	5	7	2	32
	14	Andr. Nieuwenhuis	5	7	2	20
	15	Jacobus Gernys	5	6	3	50
	16	Jan Yeghannes	5	6	3	49
	17	Pijtter Franke	5	6	3	25
	18	Dirk. Kiepert	5	6	3	46
	19	Cristiaan Swarts	5	6	3	30
	20	Jacobs Woldering	5	7	2	35
	21	Jacob Velt	5	7		45
Mulquettens	22	Frederik Heeksteden	5	7		57
	23	Johannes Nitsius	5	7		40
	24	Johannes Belgenda	5	7		20
	25	Johannes Lubach	5	7		46
	26	Jan Wynkoop	5	7		64
Timmerman	27	Cornelis Timpeus	5	6	3	39
	28	Johannes Sinter	5	6	3	41
Corporaal	29	Frederik Simmen	5	6	3	53
	30	Cristiaan van Alphen	5	6	3	30
	31	Jan Henck. Peering	5	6	2	40
	32	Saas. Molkens	5	6	2	42
	33	Bernardus Lubach	5	6	2	21
	34	Silvaast Ewelt.	5	6	1	34
	35	Frederik Dresten	5	6	1	35
	36	Johannes van Hal	5	6	1	26
	37	Jan. Vinkel	5	6	1	33
	38	Jacob. Dea mes	5	6		46
	39	Maarten van der Meulen	5	6		37
	40	Jozef. Schreuder	5	6		36
	41	Montes. Kros	5	6		39
	42	Pijtter van Wyk	5	6		45
	43	Frederik. Kiening	5	6		24
	44	Pijtter Wijngeaaken	5	6		49
	45	Frederik. Mercur	5	6		41
	46	Jozef. Anterij. Present. Ziek	5	6	3	49
	47	Montes. Wyarda. Present. Ziek	5	6		69
	48	Cornelis. Cornelis. Present. Ziek	5	6		74
	49	Pijtter. Jozef. Present. Ziek	5	6		64
	50	M. J. van	5	6		60

Een deel uit de rangereijst van
31 maart 1781

Nummer	Naam in Doorn	Wanneer	Van	Wanneer	Wanneer	Wanneer	Wanneer	Wanneer	Wanneer
Nummer	Naam in Doorn	Wanneer	Van	Wanneer	Wanneer	Wanneer	Wanneer	Wanneer	Wanneer
13	Magius Hilmarich Thijss	den 10 ^{de} Marts 1785							
14	Jan Westenbrink	den 29 ^{de} Juni 1787							
15	Gerardus Smit	den 26 ^{de} Juni 1787							
16	Andhoorn (aspers)	den 15 ^{de} Augustus 1787							
17	Goetmaud Stepha	den 28 ^{de} April 1788							

Een deel uit de stamlijst van 21 februari 1801 met als nr. 14 Jan Westenbrink

inmiddels de leeftijd van 51 had bereikt. Vreemd genoeg ontbreekt hij op de lijst van 1781, waarover verderop meer. Mijn voorouder Jan Westenbrink staat alleen op de stamlijst van 21 februari. Hij had er inmiddels 14 dienstjaren op zitten. Meer zouden het ook niet worden, want een maand later al, op 29 maart, werd hij op het Oldehoofster kerkhof begraven. In 1801 waren de tijden inmiddels totaal veranderd en de Friese gardes omgedoopt in de Bataafse gardes. Na het uitroepen van de Bataafse republiek in 1795, kreeg de commandant van de gardes, kolonel commandant graaf van Limburg Stirum, in september het ontslag aangezegd. Op 9 juni 1796 werden ook de andere leidinggevendenden door de nieuwe machthebbers de laan uitgestuurd. Oud-schepen en burgemeester van Leeuwarden Roelof Storm schreef hierover het volgende in zijn dagboek: 'des avonds om half vijf uur was de Friese Garde gekommandeerd op de lange piep; na daar een uur vertoefd te hebben, is eindelijk een commissie uit 't Committé van waakszaamheit gekomen, en doe wierd er een Ring van de garde gesloten, waar op T.D Leiber aan ijder Offijssier een Resolutie heeft overgegeven, dat sij afgezet worden van hunne dienst en sijn geweest Capitein Geusau, Capitein Sluijterman en de Adjutant F. Vast. Na

sulks ontvangen te hebben, sei Leiber tegens hun: nu kunt gij maar heen gaan; gij hebt hier nu niet meer te maken; waarop direkt de Coll: van Sloten, alias van 't vrijkooor, het Commando heeft opgevat, en is met de garde na het ternoovelt gemarscheert, waarop het volk eenige stukken sijn voorgelees, waarop direkt 37 man hun geweer en wapens hebben afgeleid, en van Sloten is bij provisie Commandant van de garde, en heeft een schilwagt voor sijn deur staan, op het vliet.' De 37 man die onmiddellijk hun wapens en geweer aan de kant zetten, moeten trouwe aanhangers van de Prins zijn geweest. Bij Tresoor zijn een paar smakelijke verhalen bewaard gebleven waaruit blijkt dat anti-Oranjegezinde soldaten het niet gemakkelijk hadden binnen de compagnie. Ze werden regelmatig bespot en vernederd door de leiding. Maar ook Oranjegezinde collega-soldaten maakten hun het leven zuur. Het gros van de compagnie zal echter noch voorstander, noch tegenstander van Oranje zijn geweest. Zij waren alleen maar soldaat geworden vanwege economische motieven. Er moest brood op de plank komen.

Verjonging

De nieuwe commandant, kolonel Pier van Sloten, werd geleidelijk aan geconfronteerd met het feit dat nogal wat

manschappen de dienst verlieten met aanspraak op pensioen (geld). Op 25 januari 1798 meldde hij dat 'het getal der dienstdoende manschappen bij de compagnie werkelijk verzwakt' werd. Hij deed daarbij het verzoek om iedereen die zich aanmeldde om gardist te worden, aan te nemen zodra maar enigszins bleek dat de aspirant-soldaat geschikt was. Door het uittreden van de oude gardisten en de aanwerving van nieuwe soldaten daalde de gemiddelde leeftijd binnen de compagnie met sprongen. In 1798 werden veertien manschappen aangenomen, in 1799 waren het er 35 en in 1800 maar liefst 78. In drie jaar tijd werd de compagnie dus met 127 gewone manschappen vernieuwd, ongeveer tweederde van het totaal. Van deze 128 waren 59 jonger dan twintig jaar en van hen waren 45 in 1800 aangenomen, meer dan de helft van het totaal aantal rekruten in dat jaar. Ze varieerden in de leeftijd van veertien tot negentien jaar. De meeste hadden getekend voor een periode van zes jaar. Uiteindelijk werd het voor sommigen niet meer dan drie jaar en voor velen slechts een jaar of zelfs maar een paar maanden. Op 1 juli 1801 werd de compagnie Bataafse gardes, voorheen Friese gardes, opgeheven.

'De garde uitgemarscheerd'

Wat waren de bezigheden van de compagnie Friese gardes? Waartoe dienden zij? Volgens P.H. Kamphuis van de Sectie militaire krijgsgeschiedenis 'betrok de garde wachtdiensten voor het stadhoudelijk hof te Leeuwarden en werd niet ingezet bij gevechtsakties.' De taak van de gardes betrof inderdaad het op wacht staan. Feitelijk had de eerder geciteerde oude gardist Lodewijk Nauta deze taken al verraden door te verklaren dat hij niet meer in staat was om 'de wachten te besteedden.' Behalve het stadhoudelijk hof werd ook wacht gelopen bij het landschapshuis aan de Turfmarkt. In een tweetal resoluties van Gedeputeerde Staten van 5 februari 1787 en 4 februari 1788 wordt verzocht 'om zorg te dragen dat er een behoorlijk detachement van de garde op donderdag aanstaande bij de introductie van de ordinairs landdag voor deze jare bij het landschapshuis geplaatst worde en de wagt aldaar en bij 't collegie versterkt alsmede de deurwaarders en boden te gelasten om daarbij volgens gewoonte te assisteren.' Het was de tijd

Extra uitgaaf voor het Detachement
vande Comp. (V. 4) Friesche Gardes
intouchend op Vlieland, leidend des
Zelft marſch mit Dokkum den 20 Augſt
tot den 1 Septemb (Lel)

Leeuwarden

Doodſcheyen van Bag op	/: — 6 —
te Harlingen Dito	/: — 6 —
een jenever voor Volk aan	/: — 30 —
boort	
extra uitgaaf veroorzaakt	/3 — 10 —
dour het ongemak aan boort	
Schryft behoeftens	/: — 34 —
Brief vande Capt.	/: — 6 —
Dito van de Bakker Spelſtae	/: — 4 —
	6 — 56

Vlieland den 1 September 1800

P. Groenig
Solent

Een declaratie van luitenant Groenig die in september 1800 met een detachement op Vlieland bivakkeert. Er wordt o.a. jenever, voor 't volk aan boord, gedeclareerd en een 'extra uitgaaf veroorzaakt door het ongemak aan boord'. (Illustraties: Tresoor, Leeuwarden)

dat de patriotten Leeuwarden onveilig maakten. Blijkbaar deden de autoriteiten van de stad in tijden van (politieke en/of maatschappelijke) onrust een extra beroep op de diensten van de gardes. Ook in het begin van de Bataafse republiek werden soldaten van de gardes ingezet om 'gevoelige' posten te bewaken zoals het kruitmazijn en de stadspoorten. Roelof Storm schreef op 23 september 1796 in zijn dagboek: 'sijn hier weder de Friese garde ingekomen, die nu de Hoekster en Wirdumer poorten de wagten betrekken.'

Uit dit inkomen kunnen we afleiden dat de Friese gardes wel eens buiten de stadspoorten vertoefden. Kleine bataljons gardisten trokken regelmatig de provincie in. Het is zelfs mogelijk dat een of meerdere groepjes soldaten zich permanent buiten Leeuwarden ophielden. Deze soldaten zouden dan na verloop van tijd afgelost worden door een verse groep. In 1799 en 1800 bevonden detachementen van de Friese gardes zich in Dokkum, Anjum, Holwerd, Hollum op Ameland als ook op Vlieland. En op 11 juni 1796, twee dagen nadat Van Sloten het comman-

do over de Friese Gardes had gekregen, schreef Roelof Storm 'de garde uitgemarscheerd, een gedeelte na Harlingen en een gedeelte na terShelling en de overige na het eiland (...)'. Vervolgens bleven ze ongeveer drie maanden weg. Eind november 1799 bevond de voltallige compagnie zich zelfs buiten de provincie. Drie maanden lag men toen in Coevorden in garnizoen.

Sauvegardiers

Nu betreft het hier de gardes ten tijde van de Bataafse republiek, maar geble-

18 8 31

en men hoopte nog een ge-
van het canon te heigen.
van die gered syn, hebben h
ryvende Maet neu andere
Iveerd hoe de brand ontlaan
t men nog niet seker bepalen
so het flichts door een onge-
orfaakt is.

R Y N D E.

BERIGT, wegens het ONGELUK Van 't SCHIP 's Lands Hulk,

Willem V goed om een 'detachment van de Compagnie Guardes, gelegd te Leeuwarden en ter repartitie van de provincie Friesland op woensdag 6 maart te doen inschepen op de admiraliteitshulk te Harlingen'. Het vaartuig was al in gereedheid gebracht om het detachment, bestaande uit een officier, een sergeant, een tamboer, twee korporaals en 22 musketiers, te ontvangen. Blijkbaar deed men soms dus ook voor onbepaalde tijd dienst op een oorlogsschip. Doel van de missie was het zeegat het Vlie. Op vrijdagavond 15 maart 1793 voer het schip de haven van Harlingen uit met aan boord 140 mensen en 22 kanonnen. Maar plotseling ontstond brand in de kombuis. Daarbij greep het vuur snel om zich heen en de bemanning kon nog net op tijd 80.000 pond buskruit overboord kieperen. Als noodsignaal werd het kanon afgeschoten. Hoewel de signalen door enkele Vlielanders visers werden gehoord, konden zij vanwege een dikke mist het brandende schip niet ontdekken. Van de opvarenden kwamen 67 om in de vlammen of verdronken. Volgens een kroniekje uit die tijd keerden van 'van het detachment Soldaaten, sterk 27 Man, zyn slechts 12' terug in Leeuwarden. Dat was de dinsdagsavonds na het ongeluk. Enkele overlevenden waren zwaargewond geraakt en moesten met een draagberrie uit de trekschuit worden gehaald en thuis worden gebracht. "Het medelyden en de toevloed van Nieuwsgierigen by hunne aankomst was menigvuldig", aldus de chroniqueur. Vreemd genoeg verschenen over deze grote scheepsramp geen berichten in de Leeuwarder Courant. Zoals het eigenlijk ook merkwaardig is dat er heden ten dage in de vakliteratuur amper iets valt terug te vinden over de Friese gardes. Mogelijk kan deze bijdrage een aanzet geven tot verdere studie naar het wel en wee van deze in Leeuwarden gestationeerde eenheid, ook voor wat betreft de periode vóór 1775.

Peter Westenbrink is assistent Port Meteorological Office bij het KNMI in De Bilt

ken is dat ze ook vóór 1795 buiten Leeuwarden marcheerden. Op de sterktestaten uit de jaren 1770 en 1780 staan ook 55 manschappen als 'gemanqueerd compleet' waarvan 30 man voor de Provincie vermeld. De rest van de 'gemanqueerd compleet' waren verlofgangers. Dit zal dan ook de reden geweest zijn dat de eerder genoemde soldaat Achgel Krous niet op de rangelijst van 1781 voorkomt. Uit de sterktestaten blijkt ook dat de toenmalige commandant, Justus van Geusau, een paar keer in Harlingen verbleef. Al in 1638 hadden de Staten van Friesland bepaald dat soldaten van de garde tot 'sauvegardiens' (van het Franse 'sauvegarder' wat o.a. beschermen en beveiligen betekent) of andere buitengewone diensten bestemd zouden worden. Het lijkt er op dat Friese garde soldaten al kort na de oprichting van de compagnie regelmatig naar andere locaties binnen de provincie gedetacheerd werden, onder andere om beveiligingstaken uit te voeren. In het laatste kwart van de achttiende eeuw valt op dat men vooral naar de kust trok, met name de afvaarplaatsen naar de eilanden Vlieland, Terschelling en Ameland. Daar verbleef men dan een paar maanden, meestal in bataljons van ongeveer vijftien tot 25

personen en de taak was om de Waddenkust te beveiligen, in het bijzonder de zeegaten tussen de eilanden. Uit een resolutie van Gedeputeerde Staten van 1 april 1793 blijkt dat in het Ameland Gat drie koopvaardijsschepen door een Franse kaper waren 'genomen.' Een afvaardiging van de Harlinger Admiraliteit had met het college van Gedeputeerde Staten van gedachten gewisseld over 'het stuk der defensie van de Kust' en 'dat zij eenparig van gedachten waren dat tot beveiliging van 't Ameland en Friesche gat tegens de Fransche Kapers nog twee schepen ider voorsien met agt stukken canon vier ponders en bemand met dertig koppen ter spoedigsten behoorden te worden geëquippé. Een dergelijk oorlogsschip was 's Lands Hulk 'De Dwinger', een groot plat Vaartuig, met drie Masten voorzien. Ze 'was tot afweering van boeze oogmerken des Vyands, geplaatst op de Reede van Vlieland, in eene der zeegaaten, door welke de vyandelyke schepen anders in onze binnen- of zuidzee zouden kunnen booren'.

Scheepsramp

Op 4 maart 1793, keurde het college van Gedeputeerde Staten van Friesland een verzoek van stadhouder

Zeer oude kaas

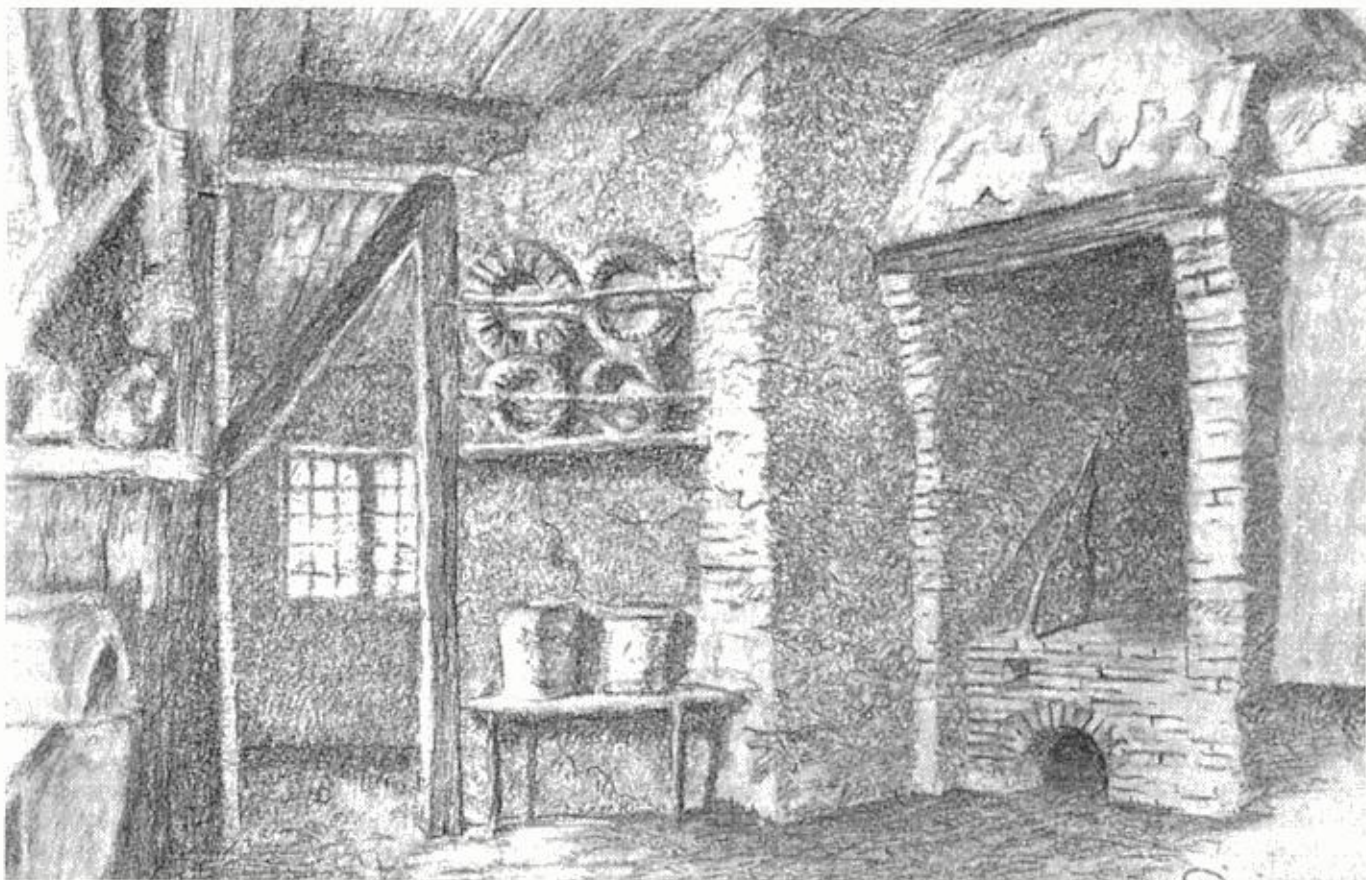
Jan Post

Hoe oud zou het sjibbolet zijn, dat begint met: 'Bûter, Brea en Griene Tsiis'? En als het een oud gezegde is, waar sloeg het 'groene' op? Natuurlijk, op de kleur. Er is tot nu toe maar een man geweest die me heeft uitgelegd, dat groene kaas hetzelfde was als kaas met een toevoeging, zoals komijn aan Leidse kaas werd toegevoegd en zoals in Friese kaas komijnzaad en kruidnagelen zitten. Waarmee je meteen weer een vraag hebt. Want, sinds wanneer waren kruidnagelen tegen een redelijke prijs in te kopen. Het antwoord daarop is niet zo moeilijk: pas sinds de Verenigde Oost-Indische Compagnie die producten aanvoerde uit Indië. De Friese kaas met koloniale toevoegingen kan dus niet ouder zijn dan 1602. Hoe ze het voor 1600 hadden met de kaas, en hoe die zeer oud en toch ook groen werd, dat wilde ik proberen te benaderen aan de hand van weesinventarissen die tussen 1550 en 1565 in Oud Hennaarderadeel zijn opgemaakt. Of groene kaas toen al iets was waar toevoegingen in zaten daarover twijfel ik sterk nadat ik het handschrift heb doorgenomen.

Het belangrijkste product van de Friese veehouderij was vanouds boter. Dat is zo gebleven tot er zuivelfabrieken kwamen, en niet lang daarna ook fabrieken als de Frico en de Condens (Coöperatieve Condensfabriek 'Friesland'. red.), die meer en andere producten van de

melk maakten of eruit haalden. In de 16e eeuw was boter ook het belangrijkste product. Er is altijd een veelvoud van botermonden of mouden opgeschreven, platte bakken uit een stuk hout gemaakt, die later ook aden werden genoemd. En de brokmond, een

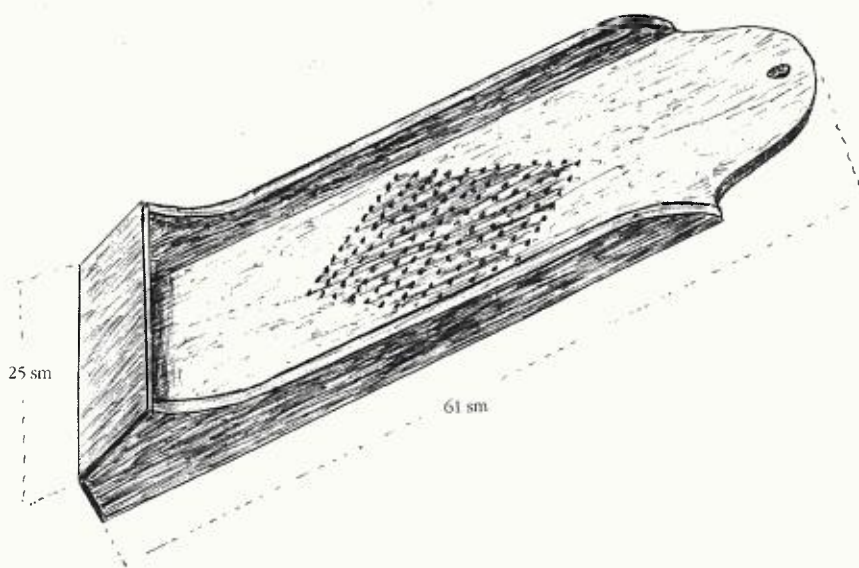
ade met een pinkgroot gat erin waarin de boter werd gespoeld en gekneed. Als de boter goed was, werd ze in vaten gedaan, meestal een 'kynsen' groot, en er werd door de ambtenaar die de inventaris noteerde, in keurig Nederlands geschreven: 'een kintje boter', als het vat vol was. Met kaas was het anders. Daar vinden we meestal maar twee keesfatten en een parsfat, blijkbaar een vat waarin de wrongel of jonge kaas geperst werd. De keespars is er ook en een of twee keesketels of soms een derde, de een wat groter dan de andere. Verder wordt er in die dagen weinig meer gemeld, dat met kaas te maken heeft. Wel staan er in de melkkelder een of twee zouttonnen. In de huishouding komen we nog een attribuut tegen dat met kaas te maken heeft. De kaasrasp. Afwisselend scerbort en scerfbort genoemd en later keesbord. Verder staan er in de molkenkelder meestal twee 'tinen', bij wat grotere boeren soms drie of vier. Ergens stond ook een boyck, waarin de wei verzameld werd, en waarvan de kalveren 's morgens en 's avonds te drinken kregen. De boeren wisten toen ook wel dat er nog veel goeds in de wei zat.

Keukeninterieur te Alkersum, eiland Föhr. Hier maakte men handkaas (uit Nordfriesland)

Productie

In melk zit vier tot vijf procent vet; het eiwitgehalte schommelt tussen de drie en vier procent. Er komt uit 100 liter melk ongeveer vijf kilo boter en maar drie kilo kaas. Twintig tot vijfentwintig pakjes boter uit de winkel, tegen twee niet al te grote edammers aan kaas om de hoeveelheden even naast elkaar te zetten. De gemaakte kaas uit de 16e eeuw moet heel mager zijn geweest, want beide giften melk werden afgeroomd en gebruikt voor de boterproductie. Als de melk was afgeroomd, werd de ondermelk uit de mouden in een van de tinen, het (z)welfat gestort. Daar vormden zich door fermentatie vlokken eiwit in de melk, die boven kwamen drijven en die 'kwannen' - koarnen- werden genoemd. Bij warm weer ging dit sneller dan bij koud weer, omdat het te maken had met de bacterieontwikkeling in de ondermelk. Deze ondermelk bleef minstens een dag staan om te 'zwellen' of te tinen om de naam van het vat meteen maar even te verklaren. Voor het moment dat de melk of liever het eiwit bedierf, werd de hele inhoud van de tine in de keesketel gestort. Deze bak stond op een of meer driepoten, zodat eronder een klein vuurtje gestookt kon worden. Daardoor gingen de vlokken of kwannen klonten die door roeren of snijden in kleine brokjes werden gehouden tot de geklonterde delen naar de bodem zonken en daar een wat taaie massa vormde. Zo ontstond de wrongel. Daarna werd het vuurtje gedoofd. De wei werd uit de kaasbak geschept en in de boyck of boyts gedaan. De neergezakte wrongel werd uit de kaasketel geschrapt, soms gesneden of op een andere manier tot kleinere stukken verwerkt en met rijkelijk zout vermengd. Hoe langer het bezinsel lag, des te taaier de koek werd het was daarom zaak om de wrongel er vlot uit te krijgen. Daarna werd ze in het persvat gedaan om verder uit te lekken, waarbij veel vocht en een deel van het zout verdween. De hele opbrengst van de ketel werd waarschijnlijk in een keer geperst. Ik moet even een proces volgen, dat ik alleen aan de hand van de dingen die er in de kelder stonden, kan reconstrueren. Waarom dit zo zal zijn gegaan moet ik even uitleggen: in geen van de molkenkelders stond ergens stremsel. De productie ervan zal toen niet groot geweest zijn, omdat de boer vrijwel alle vee liet opgroeien. Het is ook de vraag

Kaasrasp of scerfbord met spijkers voor het raspen van de harde Friese nagelkaas. (Uit: Ald Ark)

of het dierlijk stremsel wel houdbaar was, de voedseltechnologie stond op een laag pitje. Het teveel aan stiertjes werd gesneden, en dit zijn waarschijnlijk de ossen die zo nu en dan wel staan genoteerd. Een deel van de ossen kan ook op de zandgrond zijn vetgeweid, want daar komen op kleinere bedrijven meer ossen voor. Als de wrongel droog genoeg was werd ze in het gewone kaasvat overgebracht of over de twee vaten verdeeld. Dan werden ze opnieuw onder de pers gezet. Op het deksel werd een kruis van hout gelegd, om het deksel onder de bovenrand van het kaasvat nog verder te kunnen aandrukken. De wip pers, met een balk en een gewicht of steen aan het losse eind was blijkbaar een nieuw snuffje. In twee inventarissen werd een ander, denkbeeldig ouder type pers genoemd. De ene was er een pers met een houten 'bolt' en de andere had een ijzeren bolt. Waarschijnlijk konden deze 'bouten' naar beneden worden aangedraaid, en kon er maar een persvat in en moest de kaas daar blijven staan tot ze een vaste vorm had aangenomen, hetgeen gauw een dag duurde. Dat duurde onder een wip pers even lang, maar die had het voordeel dat er meer vaten tegelijk onder konden worden gezet. In de beschrijvingen vindt men geen grote aantallen koeienkazen. Meestal van 2 tot 4 à 6 stuks. Wellicht werden ze elke week door de boterkoopman die ook in kaas deed opgehaald, op een paar kazen na, die men voor eigen

gebruik wilde houden. Naast de gewone kazen vindt men enkele malen ook pondskazen, kleine kaasjes die werden gevormd in kleinere vaatjes. Waarschijnlijk van het geregeld ook aanwezige vaatje voor de schapenkaas. Het voordeel of de specialiteit van de pondskazen is niet duidelijk. De schapenkaas was wel volvette kaas, een heel ander product dan de, laten we schatten 5 + kaas, waarvan ik heb gepoogd om de fabricage te beschrijven.

Scerfbord

Waarschijnlijk liet de koopman de koeienkazen lang rijpen voor hij ze in de handel bracht. Tegen die tijd was de kaas van kleur veranderd, van witgeel naar bruin-groen. Zoals ze soms op de stillevenen uit de Gouden Eeuw voorkomen. Die kazen zijn ook groenachtig en daar zien we nog geen toevoegingen. Friese en Leidse kaas werden zo te zien voor 1650 niet gemaakt. Al zien we de toevoegingen niet, we zien wel de brokkelstructuur op het afgesneden vlak. De kaas was ondertussen keihard geworden en niet meer snijdbaar in plakjes. Ze moest dus geraspt worden. Het scerfbord moest te voorschijn gehaald worden, dat was een plank waar spijkertjes doorheen waren geslagen, waarop de kaas heen en weer geraspt werd. De kaas viel deels in brokjes en deels in korrels uiteen, en de schaafkant van de kaas er beschadigd, in het fries "skurf" vanaf kwam. Door het raspen had men een nogal droog soort broodbeleg gekre-

gen. Reken overigens maar niet dat er boter onder werd gedaan. Het brood werd in die dagen of gesmeerd met boter of belegd met deze raspkaas. Van beide op een boterham, dat was te weelderig, dat was de duivel maar verzoeken.

Potjeboter

De fabricage moet als volgt zijn gegaan. Na de boterbereiding werd de ene dag de ene tine geleegd in de kaasketel. De volgende dag kwam de andere aan de beurt, die dan een dag gestaan had, misschien in de winter twee dagen. De kaasketel, tegenwoordig zeggen we kaasbak, was een grote koperen ketel, met een inhoud die varieerde van 80 liter tot ruim 200 liter. Meestal waren er meer kaasketels, men kon dus bij minder melk overschakelen op de middelste of kleine keesketel. Het persen zal weinig van de bekende praktijk zijn afgeweken en de rijping evenmin. Blijft over het niet aanwezig zijn van stremsel en kaasdoek. Door lange rijping zal de wrange smaak van de kaas door de veroudering zijn gecompenseerd, net als door het toegevoegde zout. Eigenlijk zou het procédé nog eens proefondervindelijk moeten worden herhaald om te zien of de bereidingswijze inderdaad een soortgelijk product oplevert. Dertig jaar later, rond 1580, treft men in Opsterland in het geheel geen kaasmakers-attributen aan. Misschien maakte men daar zo nu en dan wat handkaas. Dat was hetzelfde product, dat ontstond door dezelfde fermentatie van bacteriën. De kaas kwam hier niet in de pers, maar op het moment waarop men op de klei de kaasketel opstookte, zette men in de zandstreken een pan op het open vuur en vormde men de neergeslagen wrongel met de hand tot kleine bolletjes kaas. Deze bolletjes werden te drogen gelegd op de rand van de schouw, of op een apart plankje achter de haard. Van de haard moeten we ons geen grote voorstelling maken. Dat waren toen nog open vuren, die in een met steen opgezette halfronde kuil brandden of smeulden. De haard zat zogezegd aard- en nagelvast in het huis, kachels komt men in deze oude inventarissen niet op de klei en niet op het zand tegen. In Duitsland staan de kleine bolletjes kaas nog bekend onder de naam Härzer Käse of Handkäse en ik vond ze als regionale specialiteit genoemd. Dit soort wordt tegenwoordig ook fabrieksmatig bereid en men

vindt ze nu in de schappen van de supermarkten. Een nog eenvoudiger soort eiwitprodukt uit zure melk werd in de Tweede Wereldoorlog thuis gemaakt. Door flink roeren en een beetje warmte stremde de zure melk eveneens. Het vocht werd eraf gegoten en wat suiker erbij gedaan. Die 'potjeboter' was maar wat lekker, volgens mijn zegsvrouw uit Harkema.

Griene tsiis

Stel dat het experiment wordt uitgevoerd om deze zeer oude Friese kaas van de klei - de enige echte 'griene tsiis' (groene kaas) - opnieuw te maken, dan is het nog wel de vraag of de tegenwoordige consument het pro-

duct ook lust. Het is wel duidelijk dat men in Friesland, toen men de kruidnagelen in de kaas ging verwerken, iets trachtte te camoufleren. Tegenwoordig, nu de Friese kaas 40+ is, zal men dat in mindere mate doen om een gebrek te camoufleren, maar omdat de klant naar de nagelsmaak vraagt, als een extraatje boven een toch al goede kaas, kan de toevoeging niet gemist worden.

Jan Post is amateur historicus

Willem Tjerkstra

In belutsen ûnderwizer mei leafde foar skriuwen

Jelle Krol

Doe't Willem Tjerkstra in tillefoantsje fan deputearre Bertus Mulder krige, tocht er ynearsten dat er faaks foar de iene of d' oare kommisje frege wurde soe. Doe't him meidiel waard, dat him de Gysbert Japicx-priis 2003 takend wurde soe, wie dat foar him in grutte ferrassing.

Willem Tjerkstra waard berne op 15 augustus 1943 yn it Heidenskip. Syn widze stie yn in skûtsje. Mei't syn heit en mem harren brea as skipperslju fertsjinnen, betsjutte dat er foar syn skoaltiid fan syn sechsde oant syn tsiende yn it Heidenskip by pake en beppe fan heitekant yn 'e kost kaam. Foar de âlden fan Willem waard it swalkjend bestean lestiger neigeraden der mear bern kamen. Doe't heit, Bernardus Tjerkstra, slûswachter yn Terherne waard, ferfear de famylje nei in fêst wenstee en gyng Willem fan de kristlike legere skoalle yn it Heidenskip oer nei de iepenbiere skoalle yn Terherne. Ynspirearjende lesjouwers dêr wiene de skriuwster Jant Visser-Bakker en de kabaret- en revuskriuwer Roel Bergsma. De lêste liet de bern út en troch ek wolris in Frysk gedicht skriuwe.

Nei't er de mulo - earst yn de Margaretha de Heerstrjitte yn Ljouwert en letter doe't de famylje him by de Jouslerslûs nei wenjen set hie op 'e Jowwer - trochrûn hie, sette Willem troch mei learen oan de Snitser kweekskoalle. Mei troch de learaarskiednis, Gerrit de Jong, dy't oan de hân fan de aktualiteit op it ferline yngyng, skipe er dêr syn histoaryske niget. De learaar Nederlânsk, A.C. Vermast, joech in soad omtinken oan Flaamske skriuwers, mar makke ek dat Willem Tjerkstra him ferdjippe yn skriuwers as Frederik van

Eeden (oer wa't er syn skripsje skreau), Theo Thijssen en Theun de Vries. Oer de earste seit er dat dy syn boek *De kleine Johannes* mei fan ynfloed west hat op syn Frysk debút *De wite kastanje* (1986).

Tûzenpoat

Nei de kweekskoalle waard Tjerkstra ûnderwizer. Earst yn Nijemardum, dêr't er mei Auke Steensma (dy't er gâns jierren letter doe't er by it Mienskiplik Sintrum Underwiisbegeleiding Fryslân oansteld waard, wer as

kollega krige), in skoalmaster opfolge, dy't by in tocht oer de Iselmar ferdronken wie. Op de jonge ûnderwizer dy't Tjerkstra doe wie, makke dy earste klasse, dy't alhiel ferslein wie troch it grutte ferlies fan harren eardere master, in soad yndruk. Yn Snits troude er yn 1975 mei Diny de Ruiter; se hawwe twa bern, in soan en in dochter. Yn dyselde stêd en yn datselde jier waard er oansteld as haad fan de skoalle De Ark, dy't doe al mei sawol in beuker- as in legere skoalle, preludearre op de ûnderwiisfernijing dy't ta de basisskoalle liede soe. Underwilens hie Tjerkstra, nei't er kolleezjes oan de Vrije Universiteit fan Amsterdam folge hie, de Middelbere Akte Pedagogyk helle en lei er him mei Eddy Alkema ta op it skriuwen fan in hânboek oer de teory en praktyk fan it lesjaan yn de basisskoalle. It boek dat dêr it resultaat fan wie, *Meer dan onderwijs* (1984), wurdt noch altyd as standertwurk op PABO's brûkt.

Yn 1980 wie it Frysk yn it leger ûnderwiis ferplichte wurden. Yn Snits dêr't it Snekers en it Hollânsk foar master op sloegen, waard dat net fuort populêr – 'Wij hoeven van onze ouders geen Fries te leren' – en wie it foar ûnderwizers in hiele put om dat nije fak syn gerak te jaan. Yn 1984 sette Tjerkstra út ein mei it skriuwen fan jongereinboeken. Doe't learlingen mei âldfriezen by him kamen dy't se fûn hiene by it ôfbrekken fan in tsjerkhôfsmuorre, begûn er oan *De wite kastanje*. Oare jongereinboeken dy't dêr frij gau op folgen wiene *It fjoer fan de ûnmacht* (1987) en *De Marsbosk* (1990).

Underwilens wie Tjerkstra oansteld by it Mienskiplik Sintrum Underwiisbegeleiding dêr't er de haadredakteur fan it ûnderwiistydskrift *Byntwurk* waard. Boppedat koördinearre er de ûntwikkeling fan Frysk lesmateriaal. Mei oaren skreau er lesmetoaden lykas de Fryske *Taalrotonde* (1994), de *Lêstreþ* (1999) en de *Lêsbrêge* (2000).

Ferdjipping yn joadske skiednis

Behalven oan it ûnderwiis yn it algemien, krige er bysûndere niget oan de godstsjinstige foarming fan bern. Yn 'e mande mei Marten Luitzen de Boer, Foekje Greta Fink en syn nije en eardere kollega Auke Steensma skreau er de mânske trijediilige searje *Leven met toekomst* (1993). Ek op in oare wize krige godstsjinst Tjerkstra yn de besnijing. Nei't er him yn 1990 yn de skiednis fan de joadske Ljouwerter

famylje Beem ferdjippe hie en nei't er yn 1992 mei âldere joadske minsken in reis makke hie nei de konsintraasjekampen Auschwitz-Birkenau en Sobibor, late dat ta publikaasjes dêr't joaden (bern en grutte minsken), it tema oarloch of beide net swak yn byspilen: *De Marsbosk* (1990) (mei Teake Zijlstra) *Eva en Bram: het drama van het joodse gezin Beem uit Leeuwarden* (1990) en *Finzen yn bylden* (1992).

Forense op 'e fyts

Wetter en wyn hawwe de jierren troch Willem Tjerkstra altyd yn 'e besnijing hâlden. De fakânsjes wurde gauris trochbrocht op de rekreaasje-arke dy't de Tjerkstra's sûnt de jierren '90 by de Snitsermar hawwe. Mei harren sechtjinkwadraat hat Tjerkstra, ûnder oaren mei syn bern gâns wedstriden sylde – en guon ek wûn; en sûnt 1959 hâldt er in argyf by fan it skûtsjesilen. Fytse hat Tjerkstra benammen in soad dien doe't er sûnt 1993 alle dagen nei syn wurk yn Ljouwert gyng: in oere en in kertier hinne en deselde tiid foar de weromreis. Under dat fytsen betocht er al in soad fan wat er dan jûns op papier sette.

Nei't er ophâlden wie as direkteur fan de basisskoalle, gyng Tjerkstra yn syn nij wurk as skoalbegelieder mear as ea wol troch mei it skriuwen foar bern, mar tagelyk sette er him ek ta it skriuwen fan proaza foar folwoeksenen: ferhalen (*Bline mosken*, 1991), mar ek eigentiidske romans lykas it al earder neamde boek *Finzen yn bylden en Snijpunten* (2002). De roman dêr't er no de Gysbert Japicx-priis 2003 foar krigen hat, is syn earste grutte histoaryske roman yn trije dielen. De boeken binne útkommen by de Kristlik Fryske Folksbiblioteek. De skriuwer hat sels oanjûn dat oan it skriuwen, dat sa'n fjouwer jier yn beslach nommen hat, twa jier fan stúdzje foarôfgien binne. Wat de histoaryske figuer Rienk Bockema (±1350 – 1436) oanbelanget, hat Tjerkstra him ynearsten basearre op artikels oer dy haadling, dy't de Snitser argeolooch en âld-direkteur fan it Skipfeartmuseum Herre Halbertsma yn it *Sneeker Nieuwsblad* fan 1981 skreau. Yn it earste diel fan *Ridder fan Snits, Rom* (1999), wurdt it libben fan Rienk Bockema as jongfeint beskreaun. Yn it twadde diel, *Skuld* (2000), giet it oer de pylgerreis nei Jeruzalem en it swalkjen en moardzjen dat dêr mei anneks wie. Yn it lêste diel, *Boete* (2001), jout Bockema him del yn

it kleaster Thabor by Snits. Benammen de libbene en byldzjende wize fan beskriuwing fan Tjerkstra is it ûnderwerp dêr't de kritisy har yn de besprekken fan *Ridder fan Snits* oer útlitte. Foar de sjuery fan de Gysbert Japicx-priis 2003 hat dy wize fan beskriuwing grif mei oanlieding west om te kommen ta harren advys.

Dat Tjerkstra as skriuwer mear fan him hearre litte sil, is wol wis. Yn de *Leeuwarder Courant* fan 29 augustus 2003 lit er al witte dat er mear manuskripten klear hat. No't er de Gysbert Japicx-priis 2003 wûn hat, sille dy grif yn it ljocht jûn wurde.

Jelle Krol is as meiwurker ferbûn oan Tresoar yn Ljouwert.

Frederike van Uildriks (1854-1919)

Een gezonde geest in een gezond lichaam

Lucy Bosch

Onderwijzeres, vrouwenemancipatie, fiets, vrij huwelijk, lichaamscultuur, biologisch reveil en reformkleding. Deze woorden verbeelden het persoonlijk leven van Frederike van Uildriks en deels de culturele sfeer aan het eind van de negentiende eeuw. In 1891 besloten zij en de Friese sociaal-democraat Vitus Bruinsma buiten de echt te gaan samenwonen. Een voor die tijd zeer opmerkelijke stap want Bruinsma was gehuwd met Hilda Lucia van den Berg. Van Uildriks' leven wordt onthuld door haar dagboek, dat leraar biologie Eddy ter Braak tijdens zijn speurtocht naar haar vond op zolder bij een neef. Ter Braak gaf mij onbevungen inzage in het dagboek.

Egodocumenten

Dagboeken, brieven, memoires en autobiografieën behoren tot het genre van de egodocumenten. Het was de historicus Jacques Presser die deze term ruim veertig jaar geleden voor dergelijke zelfbeelden introduceerde. Egodocumenten onthullen persoonlijke gevoelens en gedachten over incidentele gebeurtenissen of een heel leven. De verschillende vormen hebben ieder hun specifieke kenmerken. De autobiografie wordt meestal op latere leeftijd geschreven en is een reflectie achteraf met zekere distantie geschreven. Het dagboek is een veel directer verslag zonder kennis van de afloop. Ze is daarom spontaner, soms intiemer. Bijzonder is dat Van Uildriks, onder het pseudoniem Flos, haar mening over de functie van een dagboek beschreef in een artikel in *Excelsior*: 'Want begrijp mij goed, ik bedoel met zoo'n dagboek niet allerlei gemoeds-uitstortingen en weemoedsuitingen of vreugdebetuigingen, maar een eenvoudige, kroniekmatige mededeeling van feiten'. De eis om gevoel en verstand te scheiden, was ook voor haarzelf een leidraad wat uit de volgende dagboeknotitie blijkt: 'Zondag alleen thuis voor 't eerst in dezen onvergankelijk zaligen tijd, maar neen, ik wil er niet van schrijven, feiten, alleen feiten voor onze eigen gezamenlijke herinnering'. Enkele regels verder in het artikel stelt ze dit beeld enigszins bij: 'ook omtrent stemmen en gevoelens zal het ons veel leeren, want onwillekeurig zal bij de vermelding van een feit eenige kleur en tint worden aangebracht'. Haar dagboek is zo'n mengeling van gevoel en intellect, geest en lichaam.

Frederike Uildriks (uit: *De Aarde en haar Volken*, jg. 55, nr. 34, 1919)

Het huis met zadeldak en dakkapel, rechts van de boerderij, was de woning van Frederike aan de Langewal te Gorredijk. (Foto: G. Popma, Gorredijk)

Enerzijds is het een onpersoonlijk verslag, anderzijds barst het van emoties. Ik las Van Uildriks' dagboek als zijnde voor haar een middel tot zelfreflectie. Daarbij heb ik gezocht naar de belangrijkste drijfveren in haar leven en vond er drie: individualiteit, geluk en gezondheid.

Onderwijzeres, vrouwenemancipatie en schrijfster

Frederica Johanna van Uildriks werd op 31 mei 1854 in Groningen geboren als oudste dochter van Sara Maria van de Moer en de Groninger gemeentesecretaris Jozua Wientjes van Uildriks. Ze had drie zussen: Nelen Johanna (leefde een jaar), Johanna (Annie) en Hillegonda (Gonne). Na het overlijden van haar vader in 1869 bleven de vier vrouwen samen achter. Het gezin behoorde niet tot de Groninger elite, maar bewoog zich wel in gegoede kringen. Frederike schreef over visites bij B.C.J. Mosselmans, predikant van de Remonstrantse gemeente en bij het gezin van hoogleraar staatsrecht B.D.H. Tellegen. De laatste was een voorstander van de vrouwenemancipatie die op haar beurt goed in het Groningse liberale klimaat gedijde. De Verlichtingsidealen en relatieve welvaart in de landbouw aan het begin van de negentiende eeuw waren een

goede voedingsbodem voor de ontwikkeling van het liberalisme in dit gewest. De dochters Van Uildriks profiteerden van deze gunstige omgeving. Annie werd directrice van de huishouding in het Delfts ziekenhuis. Gonne was lerares, later vertaalster. In die hoedanigheid correspondeerde ze tussen 1904 en 1909 met de schrijver Marcellus Emants. Van Uildriks begint haar dagboek (totaal 230 pagina's) op 18 september 1877 en eindigt het op 6 juli 1910. De periode tot 1891 gaat over haar sociale leven in Groningen, verliefdheid op de joodse Jacques Oppenheim, ontmoetingen met Hilda en Vitus Bruinsma en haar vijfjarig verblijf in Amsterdam. Door zelfstudie en/of privé-lessen haalde Van Uildriks diverse onderwijsakten en werkte ondermeer aan de Middelbare school voor meisjes. Ze was lid van het Leesmusem en Physica, een natuur- en scheikundig genootschap, waar ze trouw alle lezingen volgde evenals vele Nutslezingen en colleges aan de universiteit. Tot groot verdriet huwde Oppenheim in 1879 met een rijke joodse dame. De innerlijke verwerking daarvan en haar gevoelens voor hem vonden in het dagboek een uitweg. De ontboezemingen onthullen het meest over Frederike's gemoedsleven, maar ook iets over het belang van klasse,

religie en netwerken, het Groninger uitgaansleven, de universiteitscultuur en negentiende-eeuwse gedragscodes. Zo dwong Van Uildriks zichzelf, ondanks de obsessie voor 'O', voortdurend tot uiterlijke kalmte en ingetogenheid. De strategieën die Oppenheim gebruikte om met haar in contact te komen (lang aankijken, langs haar huis lopen) en af te wijzen (op leraressen afgeven, nukkig zijn), illustreren de mannelijke speelruimte. Vanaf 1880 schreef Van Uildriks stukjes in de *Groninger Courant*, later ook in de *Provinciale Groninger Courant*. Ze werd lid van de 'Vereeniging van Leeraren voor Inrichtingen voor Middelbaar Onderwijs' waar ze Vitus Bruinsma ontmoette. Over de terugreis van een vergadering vermeldde ze: 'zwijgen als des grafs van Gouda tot Den Haag. Als ooit de gelegenheid om daarover eens te praten zich tusschen ons voordoet, dan geloof ik, dat wij beiden zullen bekennen, dat toen een hevige stroom van sympathie zich over ons uitgoot, waarin wij voor verzinken, werden behoed door een innerlijke geestkracht, die zoveel inspanning toch kostte, dat spreken onmogelijk was. Als uit een droom schrikte hij op, toen ik bij Den Haag vroeg "Waar zijn wij nu?"'. Het blijft de vraag welke gedachten op dat moment door Vitus

heengingen. Ook is het onduidelijk wanneer hun relatie zo hecht wordt dat Bruinsma een scheiding overweegt. Een dagboek verhult juist datgene wat te kwetsbaar is. In 1886 accepteerde ze een baan aan de Amsterdamse HBS vanwege: 'Hoog tractement, zucht naar verandering, trek in geschiedenis-studie (...) Over 60 sollicitanten en ik daaruit gekozen, trots velo en geëmancipeerdheid'. Het laatste woord geeft goed weer welke betekenis Van Uildriks voor de vrouwenbeweging heeft gehad. Hoewel zij artikelen over de vrouwenkwestie schreef, werk voor het radicale *Groninger Weekblad* verzette en feministen als Aletta Jacobs kende, stond ze niet op de barricaden. Ik zie haar als de personificatie van de idealen van de eerste feministische golf: een goede opleiding en financieel onafhankelijk. Zij realiseerde de nieuwe mogelijkheden die de veranderende samenleving vrouwen bood. Door het vrije huwelijk lapte ze vervolgens de bestaande dubbele moraal en ideeën over het huwelijk, twee andere thema's van de vroege feministen, aan haar laars.

Vrij huwelijk

De negentiende-eeuwse samenleving was gebaseerd op seksdifferentiatie, de door de natuur opgelegde mannelijke en vrouwelijke eigenschappen. De intelligente, sterke man en de gevoelige, irrationele vrouw waren twee polen die elkaar in het huwelijk vonden. Vanaf 1895 voerden feministen een debat over het vrije huwelijk, want een wettig huwelijk bleek vaak liefdeloos en op berekening gebaseerd. Daarmee werd het burgerhuwelijk ter discussie gesteld en tegelijkertijd de vrouwelijke seksualiteit erkend. De vrouwenbeweging wilde de natuurlijke ongelijkheid opheffen die ook in de huwelijkswet tot uiting kwam. De vrouw was volgens deze wet gehoorzaamheid aan de man verschuldigd, handelingsonbekwaam (tot 1957) en had geen zeggenschap over de kinderen. Het gelijkheidsstreven was derhalve ook een bedreiging voor de sociale en maatschappelijke orde. Nog erger was de vrije liefde, het hebben van meerdere relaties. Beide samenlevingsvormen stuitten in de vrouwenbeweging op verzet wat mogelijk ten dele verklaard waarom Van Uildriks daarin geen publieke functie heeft vervuld. Zelfs voor een radicaal feministe als Wilhelmina Drucker was het huwelijk een garantie voor de

ouderplicht. In *Pro en Contra* (1905) wordt een vrij huwelijk omschreven als: 'een vereeniging van twee mensen, vrij van wettelijke banden (...) waar liefde de eenige band, het elkaar vrijlaten de eenige voorwaarde is'. Een andere voorwaarde was de economische onafhankelijkheid van de vrouw zodat ze, na beëindiging van de relatie, alleen verder kon. Het vrije huwelijk van Van Uildriks en Bruinsma was een gedwongen keuze vanwege de huwelijkske staat van de laatste. Ze waren anders getrouwd: 'thuiskomend Br. [Bruin of Bruuntje] met een brief van Annie in de hand en ik zag wel, dat het met Ma niet goed was. 't Was al het doodsbbericht, (...) O, het is zoo vreeselijk naar; wij hadden zoo gehoopt op weer samenleven met Ma, als wij 't briefje van den burgemeester hadden. Dat kan eerst 12 Dec. 1897, want 12 Dec. 1892 is voor de rechtbank de scheiding uitgesproken'. Het betrof een scheiding van tafel en bed die beide echtlieden op 7 oktober 1891 bij notaris Barend Schmidt hadden aangevraagd. De zaak kwam tweemaal voor de Leeuwarder rechtbank en op 8 december 1892 volgde de uitspraak. Hilda bleef zich echter tegen een definitieve scheiding verzetten. De notaris deed in 1902 namens haar nog een verzoek of Bruinsma een verklaring wilde tekenen dat ze bij een eventuele scheiding zijn naam mocht blij-

ven dragen: 'Het was een aardig bericht en wij praten al heel wat over "ons trouwen"'. Zover is het nooit gekomen. Een gedwongen, maar tevens moedige keus. In telegramstijl verwoordde ze de weken voor het drama: '12 Sept. Laatste schooldag - 2 Oct. voor 't eerst naar Haarlem - 4 Oct. Onthulling thuis - 19 Oct. vertrek v. H. uit L (...) 23 Dec. 1891 Komst te Gorredijk'. Van Uildriks kocht in deze plaats op 13 december voor 3000 gulden een huis aan de Langewal. Zeker is dat het vrije huwelijk zowel tot isolement als geluk heeft geleid: 'Br. zegt, dat er eens hier bij moet staan, hoe 'n innig gelukkig leven wij hebben'. Het laatste was gebaseerd op intellectuele gelijkwaardigheid, gezamenlijke interesses en wederzijdse betrokkenheid. Zo ging Frederike meestal wandelen als Bruinsma ergens een vergadering had, hij vergezelde haar als zij zwom. Hoewel het contact met Frederike's moeder was verbroken, bleef dat met haar zussen en Vitus' broers, Gerrit en Bram, bestaan. De omgeving had ook moeite met hun manier van leven. Als Bruinsma voor een lezing wordt uitgenodigd, vraagt men hem: 'alleen te komen of niet te komen'. Zinnen als: 'wij wennen zoo af van 't menschen spreken' en 'Br. vond beter niet te zeggen, dat ik van 1891 af zijn levensgezellin was', spreken boekdelen. Het isolement was enerzijds het gevolg van

De zussen Uildriks. V.l.n.r. Annie, Frederike en Gonne. (Foto: E. ter Braak)

het overschrijden van burgerlijke normen, anderzijds een eigen keuze omdat ze het samen goed hadden. Hun leven veranderde na 1909 door de ziekte van Vitus en Frederike zocht een intellectueel alternatief. Ze werd lid van het Arnhems Leesmusem, de Vrouwenkiesrechtvereniging in Lochem en de historische vereniging Gelre. Het betreden van de mannenwereld als ontwikkelde vrouw ging niet vanzelf: 'Ballotage afgewacht in kamer van hotel Ampsen, voorz. baron Sloet, alles goed; 49 heeren aanwezig. Wel een klein triomfje! Thuis koffie en eten bij Bruunje'. Ook bezocht ze, net als in Groningen, weer concerten en Remonstrantse kerkdiensten.

Natuur

De laatste begrippen die het leven van Van Uildriks karakteriseren, natuur en lichaamscultuur, geven net als de voorgaande een beeld van de culturele context omstreeks 1900. Een levensgeschiedenis verbindt de persoonlijke en culturele geschiedenis. Frederike's dagboek geeft inzicht in haar leven in de context van haar tijd. De laatste was er een van vele veranderingen. Pleidooien voor beter onderwijs, arbeidskansen, het vrije huwelijk, meer lichaamsbeweging, vegetarisme, reformkleding en interesse voor de natuur waren verschijnselen die op een bepaald moment samenkwamen en elkaar beïnvloedden. Door de komst van de fiets veranderde bijvoorbeeld de mannen- en vrouwenmode. De fiets werd pas na 1910 het belangrijkste vervoermiddel voor de massa. Het natuuronderzoek was lange tijd een zaak van een kleine groep academici. Met het ontstaan van genootschappen, natuurkundige 'colleges' en de fysico-theologie aan het eind van de achttiende eeuw verspreidde de aandacht voor de natuur zich onder amateurs en dilettanten om in het fin de siècle in een waar biologisch reveil uit te monden. Deze democratisering werd mede beïnvloed door de toenemende industrialisatie en urbanisatie waardoor het landschap en de samenleving in hoog tempo veranderden. De roep 'terug naar de natuur' klonk steeds sterker. Onderwijzers als Hendrik Heukels, Eli Heimans (bekend van herbaria) en Jac P. Thijssen (vooral bekend van de Verkade-albums) gaven in Nederland de aanzet tot deze opleving. Zij propageerden het gebruik van Nederlandse namen, veldwerk en aan-

schouwelijk onderwijs voor de jeugd waar de ontmoeting met de natuur voorop stond. Via het maandblad *De Levende Natuur* en gidsen stimuleerden zij velen tot het verzamelen en determineren van planten. Vanaf het moment dat Vitus en Frederike in Gorredijk woonden, leefden ze van het schrijven, vertalen of bewerken van artikelen en boeken, want beiden hadden hun baan in het onderwijs opgegeven. Ze publiceerden samen een aantal schoolboeken en populair-wetenschappelijke natuurgidsen. Van Uildriks schreef in ruim veertig bladen waaronder de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, *De Aarde en haar volken*, *Vragen des Tijds*, *Eigen Haard*, *De Amsterdammer*, *De Huisvrouw*, *Het Schoolblad* en *Sljucht en Ryucht*. Haar interesse was veelzijdig: boekrecensies, romans, verhaaltjes, stukken over gezondheid, meisjessport, mode, aardrijkskunde, planten, dieren en geschiedenis. In Paterswolde ontstond, aldus de Groningse, een 'flauw besef' van de bekoring van het landschap. De interesse voor de natuur nam in Lochem toe. De jaren van 1896 tot 1910 waren wat betreft het publiceren zeer productief en kenmerkten zich door balans tussen individualiteit, gezondheid en geluk. Daarna vermeldde ze af en toe kwaaltjes als 'bevliegingen van plotselinge warmte' en 'van kleinigheden bergen maken'. Haar beschrijvingen van de natuur waren niet vrij van een bepaalde naïviteit. Deze nostalgische blik paste bij de tweede fase van de Romantiek waar angst mede één van de drijfveren was om te redden wat er te redden viel.

Een gezonde vrouw

Mens sana in corpore sano, een gezonde geest in een gezond lichaam, was een levensmotto van Van Uildriks. Amerikaanse reformaanhangers en feministen transformeerden deze leus rond 1850 in een nieuwe ideologie van de *symmetrical body* als reactie op de sekseongelijkheid en medische theorieën over de vrouw. Zij pleitten voor het ontwikkelen en harmoniseren van emotionele, intellectuele en fysieke kwaliteiten van beide seksen, en het kennen van de psyche en het lichaam van het andere geslacht. De vrouw was, evenals de man, in de eerste plaats voor zichzelf gemaakt en niet voor een ander. De individuele evenwichtige mens was de basis voor de sociale symmetrie. Frederike verwoordde dit

motto als volgt: 'Leve frissche lucht en sport en andere lichaamsbeweging en veel werk!'. Als vrouw levend in een periode waarin sprake was van toenemende medicalisering van het vrouwenlichaam met het gevolg dat het sekseverschil hiërarchisch werd geduid, was zij een degelijk tegenbewijs geweest in een vergelijkend onderzoek met de vele hysterisch en infantiel verklaarde negentiende-eeuwse dames. Het is curieus dat alleen de vrouw het onderzoeksobject was en geëtiketteerd werd als een afwijking van de gezonde man. Er bestaat geen negentiende-eeuws feminisme zonder negentiende-eeuws masculinisme. Vitus hoorde als partner volgens de dagboekgegevens niet tot deze categorie doemdenkers. Hier spreekt waarschijnlijk de Multatuliaanse invloed. Hij vervulde ook enkele zorgtaken. Het socialisme botste wel met het feminisme omdat het de vrouwenkwestie als onderdeel van de sociale kwestie zag en geen aparte vrouwenstrijd erkende. Maar volgens Fia Dieteren en Ingrid Peeterman werden de vrouwenverenigingen in Groningen en Friesland minder kritisch bejegend vanwege de radicalisering van de arbeidersbeweging aldaar. Van Uildriks' rol in de oude socialistische beweging was bescheiden en gerelateerd aan Bruinsma's positie. De laatste nam in 1896 definitief afstand van de politiek dat symbolisch door hun verhuizing naar Lochem werd bevestigd. Het was de Groninger filosoof en psycholoog Gerard Heymans die het negatieve vrouwbeeld nuanceerde met het in 1910 verschenen boek *Psychologie der Frauen*, hoewel zijn enquêteonderzoek op een verondersteld waarde vrij oordeelsvermogen van mannelijke hoogleeraren steunde. Na 1890 ontstond daarnaast meer ruimte voor bewegingsonderwijs, sport en spel voor vrouwen. De aandacht voor het lichaam werd door economische (slechte werkomstandigheden en hygiëne) en maatschappelijke (het moderne leven) factoren bepaald. De term lichaamscultuur verwees naar allerlei leefregels waarmee men hoopte het lichaam te sterken en de geprikelde zenuwen te genezen: gymnastiek, sober eten, massage, eenvoudige kleding, koudwaterbaden en frisse lucht. Zo kwam de gezonde vrouw in beeld. De komst van de *vélodipède*, een samenstelling van de Latijnse woorden *velox* 'snel' en *pes* 'voet', in Nederland

Dinsdag 10 Sept. 1877.

De ongeregeldeheid, waarmee ik de laatste weken mijne aantekeningen houd, zoodat ik nu eerst weer iets schryf, nadat ik het de 8ten voor 't laatst deed, heeft verscheide oorzaken. Vooreerst was dit boek niet eerder klaar en moest ik het op een gelegen tyd een zelf gaan halen, daar nog niemand iets van mijn dagboek weet en 't wordt nu spoedig twee jaar dat ik er een houd! Dan heb ik mijn

Een gedeelte uit het dagboek van Uildriks. Het originele dagboek is in bezit van de heer E. ter Braak

rond 1870 droeg daaraan bij. Van Uildriks was een bijzonder actieve vrouw. In 1882 werd ze lid van de gymnastiekvereniging Gruno. Voordat Nederland een echt fietsland werd, kocht zij een driewieler. Het schoolbestuur verzocht haar in 1886 vergeefs om de fiets te verkopen. In 1899 kocht ze voor 275 gulden een nieuwe Adlerdriewieler: 'bij 't paadje naar 't bad met de fiets in de sloot gelegen. Doornat naar huis, andere kleeren van top tot teen en toen toch nog de Berkel in!'. Met fietslessen aan de Fongers-rijwielsschool in Arnhem realiseerde ze haar wens van een tweewieler. 'Het rijwiel heeft wonderen gedaan', schreef de in Nederland praktiserende Duitse gynaecoloog en etnoloog C.H. Stratz in *De schoonheid van de vrouw*. Zijn betoog is een typisch negentiende-eeuwse mengeling van rasbiologische, evolutionistische en erotische elementen. Feministen en medici voerden verhitte discussies over de vrouwenmode met het korset als inzet. Hervormingsgezinde artsen als Hector Treub en Stratz pleitten vanuit gezondheidsargumenten voor vereenvoudiging van het korset, maar waren tegen afschaffing vanwege de kledingdruk op buik-, bekken- en rugspieren, het gebied van de voortplantingsfunctie. Reformaanhangers verzetten zich tegen het schoonheidsideaal van de wespentaille en benadrukten de natuurlijke gezondheid van de vrouw die best zonder korset door het leven kon gaan. Zij vonden de naam 'hobbezakken' van Treub misplaatst. In 1901

noteerde Van Uildriks: 'het groote pak uit Den Haag kwam Woensdag 27 November en van den dag daarop af, ben ik heerlijk in reformkledij gestoken, "los van alle banden", zei Br.'. De kleding was mogelijk door firma De Wekker, een coöperatieve inkoopvereniging, vervaardigd. Welke maatschappelijke implicaties deze keuze had, bleek toen ze door de ziekte van Vitus weer meer onder de mensen kwam en: 'het "bijzonder" zijn' hinderde. Het laatste verwees mede naar haar korte haardracht, een zogenaamd polkakapsel. In dezelfde periode experimenteerden ze met vegetarische gerechten. Op haar achtenveertigste verjaardag kreeg ze van haar levenspartner een kano en maakte daarmee tochten op het riviertje de Berkel. Baden deed ze als het kon om de dag: 'de Berkel was weer vrij van ijs; 's morgens kano schoongemaakt na 't baden; 's middags 2 tot 4 geroeid en boter van de boterfabriek gehaald'. Ze schafte zich later een ijshamer aan om een bijt te kunnen (laten) slaan. In 1907 openbaarden zich bij Vitus Bruinsma de eerste symptomen van afasie: 'Hij kon 's morgens aan de schrijftafel in eens niet precies schrijven wat hij wou (...) 't Was of al mijn bloed naar mijn hart terugvloeide'. Zijn toestand verslechterde na 1910 en hij stierf op 28 augustus 1916 te Rotterdam. Frederike van Uildriks overleed op 12 juli 1919 in het Gelderse Gorssel alwaar ze werd begraven. Haar grafsteen is dankzij tijdig ingrijpen van Ter Braak bewaard gebleven.

Literatuur:

Mineke Bosch, Eddy ter Braak, 'Dagboek van een 'vrij huwelijk'. Frederica van Uildriks en Vitus Bruinsma' in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 18 (1998), 117-140.

William Leach, *True love and perfect union. The feminist reform of sex and society* (London 1980).

Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919*, Groninger Historische Reeks 16 (Assen 1998).

Lucy Bosch studeerde Godsdienstwetenschap aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

Ynboekt

Martha Kist

Seleksje út 'e nije oanwinsten fan Tresoar fan 1 july oant en mei 30 septimber 2003.

Skiednis

- ✓ • **Nassau uit de schaduw van Oranje**, S. Groenveld et.al. Franeker, Van Wijnen, cop. 2003. 159 p.
- **Vrouwen, Wageningen en de wereld, wetenschap, studie en loopbaan, 1918-2003**, Margreet van der Burg. Hilversum, Verloren, 2003.
- **Regionaal besef in het Noorden**, historische opstellen aangeboden aan prof.dr. P.Th.F.M. Boekholt bij zijn afscheid als hoofddocent in de regionale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen op 23 november 2001, M.G.J. Duijvendak (red.). Assen, Koninklijke Van Gorcum, 2003. 138 p. (Groninger historische reeks; 24)
- **De rode draad, een familiegeschiedenis 1492-1945, J.J. Vaz Dias**. Cop. 2002. Schoorl, Pirola. 191 p.
- **De admiraliteit van Friesland**, Thea Roodhuyzen. Franeker, Van Wijnen, cop. 2003. 55 p.
- **"Ick wass maer Stadthouder"**, Willem Frederik van Nassau-Dietz en zijn positie tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk, H.J. de Moel. H.J. de Moel, 1999. 107 p.
- **Die Friesische Freiheit des Mittelalters, Leben und Legende**, hrsg. von Hajo van Lengen; bearb. von Rainer Driever et.al.. Aurich, Ostfriesische Landschaft, 2003. 512 s.
- **Gouden tijden voor fluitschepen uit Hindeloopen in de 17e en 18e eeuw (1600-1760)**, Albert Draaijer. Hindeloopen, Hidde Nijland Museum, 2003. 24 p.
- **Van krimpjeswoning tot trefkûle**, over de geschiedenis en de woningen van Woningbouwvereniging Opsterland, 1920-2002, 82 jaar Woningbouwvereniging Opsterland, Gorredijk,

Peter Karstkarel et.al. 2002. Franeker, Telenga. 67 p.

- **Apropos Mata Hari**, mit einem Essay von Christine Lüders. Frankfurt am Main, Verlag Neue Kritik, cop. 1997. 137 s.
- **The seventeen statutes and the twenty-four landlaws: a morphological analysis and translation of two Old Frisian legal texts**, Ian D. Clayton. Missoula, MT, University of Montana, 2001. V, 221 p.
- **Eendracht als opdracht**, Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek, Gees van der Plaat. Hilversum, Verloren, 2003. 264 p.
- ✓ • **Nova Terra**, vijf wetsteksten van de landschappen Langewold en Vredewold, een verkenning van de veranderingen van de rechterlijke instanties in het Zuidelijk Westerkwartier, vergeleken met en getoetst aan andere stukken uit omliggende (Frieze) landschappen, Jan Post. Leeuwarden, Fondsen de Neitid, 2003.
- **Herinneringen, P.A. Diepenhorst; J. de Bruijn (red.) et.al.** Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), 2003. 107 p.
- **Eala Frya Fresena**, die Friesische Freiheit im Mittelalter, hrsg. Ostfriesland-Stiftung der Ostfriesischen Landschaft; Monika van Lengen et.al. Aurich, OLV, 2003. 27 s.
- **Der dames verzet**, Erik-Ward Geerlings. Amsterdam, Stichting Complot, 2003. 101 p.
- ✓ • **Kadastrale en prekadastrale atlas fan Fryslân, 1640-1832. Dl. 16: Westdongeradiel**, de kadastrale gemeenten Holwerd, Nes en Ternaard, meiwurkers oan dit atlasdiel: G. de Jong et al.. 2003. 145 p. Dl. 17: Eastdongeradiel en Dokkum, de kadastrale gemeenten Anjum, Ee, Nijkerk en Dokkum, J.A. Mol et.al. Ljouwert, Fryske Akademy. 2003.
- **Van de zandgrond naar de klei**, "de pioniers van de kwelders" & "Romeinse visitatie", J. Scheffer et.al.. Wommels, Museum "De striid tsjin it wetter", 2001. 28 p.

- **Historische verdedigingswerken in Zuidoost-Fryslân**, Klaas Sikkema. Gorredijk, Stichting Streekmuseum Opsterlân, 2002. 44 p.
- **WAT IS DIT????? Schetsen uit de Middeleeuwen**, Folkert K. Reitsma. 2002.

Pleatslike skiednis

- **Boksum foar de Lins**, 15 jier histoaryske wurkgroep Boksum foar de Lins, 1988-2003, Douwe Gerbens. Eastern, Van der Eems, 2003. 165 s.
- **De Heidenskipster molen fan eartiids**, Willem D. Hengst. It Heidenskip, W.D. Hengst, 2002. 158 s.
- **Vredenhof, rustplaats voor drenkelingen op Schiermonnikoog**, Sietse van der Hoek. Amsterdam, Contact, 2003. 110 p.
- ✓ • **De harde waarheid over een grenswijziging**, Syb Grijpstra. Leeuwarden, S. Grijpstra, 2002. 38 p.

Genealogy

- **Kwartierstaat Miedema Runia**, voorouders van Rients Jelles Miedema (Wommels 1871-1928) en Trijntje Leenderts Runia (Berlikum 1873 - Wommels 1944), Jelle Miedema. Leiden, J. Miedema, 2003.
- **Het nageslacht van Frits Jans en Geesjen Siewerts uit Weststellingwerf**, P. Nijholt. Goirle, Nijholt, 2003. 105 p.

- **Kwartierstaat van Hermanus Henricus Petrus Kramer**, P. Nijholt. Goirle, P. Nijholt, 1999. 75, (5) p.
- **Kwartierstaat van Petrus Nijholt**, waarin o.m. namen van de fam. Agricola, Bonthuis, Cordel, Nijholt, Rijpkema, Vossenbergh. P. Nijholt. Herz. uitg. Goirle, P. Nijholt, 2003. 127 p.
- **Het gezin van Rie en Auke Bloembergen, 1917-1956**, Auke R. Bloembergen. Auke Bloembergen. cop. 2003. 216 p.
- **Hoekstra's uit de omgeving Idskenhuisen**, Beent Klijnsma. Ulft, B. Klijnsma, 1996. 1 dl.
- **Geschiedenis en genealogie van de familie van der Weij over 250 jaar**, T. Kooi. Apeldoorn, T. Kooi, 2001. 161 p.

Taal en literatuur

- **Low German** (East Frisian dialect), Yaron Matras et.al. München, LINCOM Europa, 2003. VII, 69 s.
- **Reformen und Experimente in der friesischen Orthographie nach 1945**, Birgit Kellner. Kiel, Fach Friesische Philologie, Nordfriesische Wörterbuchstelle, Christian-Albrechts-Universität; Grins/Groningen, Frysk Ynstitút RUG/Stifting FFYRUG, 2002. 240 s.
- **Keltisch en Germaans in de Nederlanden**, taal in Nederland en België gedurende de Late IJzertijd en de Romeinse periode, Laurant Toorians. Bruxelles, Société Belge d'Études Celtiques, 2000. 156 p.
- **Myn hert dat trillet my**, Gysbert Japiks 1603-2003, 100 en 3 nije rymlerijen, Willem Abma et al. Ljouwert/Leeuwarden, Frysk en Frij, cop. 2003.
- **Gysbert Japix, een keuze uit zijn werk**, Philippus Breuker (red.) et.al. Bolsward, It Gysbert Japicxhûs/Ljouwert, De Fryske Akademy, 2003. 264 s.
- **Het culturele schrijflandschap in Friesland in de 'lange' dertiende eeuw**, Rolf H. Bremmer Jr. Leiden, Universiteit Leiden, 2002. 17 p.

Sport

- **De fiifde woansdei, 150 jier PC** (1853-2003), Pieter Breuker (red.) et al. Franeker, Van Wijnen, cop. 2003. 296 s.
- **Jacob Klaver, it libben fan in keatsferiening**, Piter Boersma. Boalsert/Bolsward, Koperative Utjouwerij, 2003. 100 s.
- **150 jaar PC**, Gerrit Kloosterman et al. Leeuwarden, Leeuwarder Courant, 2003. 31 p.
- **Abe in stad**, het Nederlands elftal in Groningen, Oosterparkstadion 28 aug. 1957, G. Helsma. Groningen, Helsma, 2002. 16 p.

Natuer

- **De Alde Feanen**, schets van een laagveenmoeras, Sietske Rintjema et al. Leeuwarden/Ljouwert, Friese Pers Boekerij, 2001. 192 p.

Keunst

- **Erkend en miskend, Lourens Alma Tadema (1836-1912)** in België en Nederland, Saskia de Bodt. Amsterdam, Ludion/Den Haag, Museum Mesdag, cop. 2003. 72 p.
- **'Terpelân'**, Abe Gerlsma et.al. Leeuwarden, Galerie De Roos van Tudor, 1999?. 32 s.
- **Cor Reisma, (1902-1962)**, Frédérique van der Palm et.al. Heerenveen, Museum Willem van Haren, 2002. 32 p.
- **Weet gjij daarvan?** 9 mythologische beelden van Anne Woudwijk. Jan Romkes van der Wal et.al. Drachten, Museum Smallerland, 2002. 39 p.

Ferskaat

- **Het klokhuis van Hennaard en "vliegend of vallend luiden"**, Joh. Chr. van den Hurk et.al. Leeuwarden, Stichting Restauratie Hulpfonds Klokkestoelen, 1996. 12 p.

- **Geloof in glas**, over de oudste middeleeuwse fragmenten vensterglas van Nederland in Hoorn op Terschelling, K.I. Ruige. Leeuwarden/Ljouwert, Friese Pers Boekerij, cop. 2003. 159 p.
- **Hoezo burgemeester**, ervaringen van de burgemeester van Leeuwarden 1999-2001, Loekie van Maaren-van Balen; Bert van Maaren (red.) 's-Gravenhage, BZZTôH, 2003. 399 p.
- **Wim Duisenberg, van Friese volksjongen tot Mr. Euro**, Bruno de Haas et al. Amsterdam, Business Contact/Amsterdam, Het Financieele Dagblad, 2003. 317 p.
- **Heerenveens zilver 1616-1813**, Peter Schoen et.al. Heerenveen, Museum Willem van Haren, 2002. 112 p.
- **Encountering God in the abyss**, Titus Brandsma's spiritual journey, Constant Dölle et.al. Leuven, Peeters, 2002. 188 p.
- **A study of the Royal Tichelaar ceramic business in Makkum**, Holland, the techniques and the historical developments that influenced its 400 year existence, an extended essay, Linda Lu Knowles. 1995. Ann Arbor, MI, University Microfilm International. v, 68 p.

Agenda

Historisch Centrum Leeuwarden (HCL),
Grote Kerkstraat 29. Tel.: 058-2338399.
historischcentrum@leeuwarden.nl
Open: di/wo/vr 8.30-16.30, do 8.30-21.00
Met ingang van 6 januari 2004 zijn de openings-
tijden van het HCL als volgt gewijzigd:
di/wo/vr 9-17, do 9-21, za 10-14

t/m 30 januari 2004

Een keuze uit het werk van Dick van der Heijde
 - Tentoonstelling in het HCL van foto's uit de nalatenschap van de in 2002 overleden Leeuwarder fotograaf Dick van der Heijde, beter bekend onder zijn bedrijfsnaam dick-vanderheijde jr.
 Dick van der Heijde jr. maakte tussen 1966 en 2002 ruim 700.000 foto's van personen, bedrijven, gebouwen en gebeurtenissen in Leeuwarden, Friesland en daarbuiten. In 2002 werd zijn collectie overgedragen aan het HCL. Uit deze enorme collectie maakte het HCL een representatieve keuze.

Tresoar, Boterhoek 1, Ljouwert.
Tel.: 058-7890789. info@tresoar.nl

Cursussen

Het komende winterseizoen organiseert Tresoar bij voldoende deelname de volgende cursussen:

- * introductie genealogie op maandag van 9-12 of van 19-22 uur. De cursus wordt verzorgd door medewerkers van de studiezaal
- * paleografie (oud schrift) op 12 dinsdagavonden van 19.30-21.30 uur. De cursus is begonnen en loopt t/m 6 april. De cursus wordt verzorgd door Ben Stenkes
- * ferhale skriuwe op tiisdei. De cursus begint op 13 jannewaris en rint o/m 23 maart. Dosinten binne Akky van der Veer en Hylke Tromp
- * fryske poëzij troch de ieuwen hinne op woansdei. De cursus begint op 14 jannewaris o/m 25 febrewaris. Dosint is Teake Oppewal.

9 jannewaris 2004

Nasjonale gedichtedei

- De Nasjonale Gedichtedei is in inisjatyf fan Poetry International. De dei wurdt rûnom yn it lân hâlden en yn Fryslân binne der ek in oantal aktiviteiten. Tresoar fersoarget yn Teater Romein in jûn mei optredens fan Fryske en Nederlânske dichters

18 jannewaris 2004

It literatuerfabryk – literêr poadium yn Teater Romein te Ljouwert

- Tresoar organisearret dizze jiergong yn 'e mande mei Teater Romein twa literêre poadia mei optredens fan bekende en nije literêre talinten. Fierdere ynformaasje is te finen op www.tresoar.nl (ûnder Aginda)

14 maart 2004

Provinsjale Skriuwei

- Foar de 12e kear wurdt de Provinsjale Skriuwei hâlden, dizze kear yn Tresoar yn Ljouwert. Mear ynfo fine jo op www.tresoar.nl

ANJUM

Anjumer Molen "De Eendracht",
Mounebuorren 18. Tel.: 0519-321926.
Open: ma 13-17, di t/m za 10-17.
Van 1 november t/m 31 maart:
alleen op zaterdag open

Doorlopend

Zes zolders kijgenot

- Vaste exposities, zoals een foto-expo van molens in Friesland en Dongeradeel, molenmodellen, kunst uit zee, molenaars-gereedschap en boerenspul, raderwerk (spoorwielen rondsels), aandrijving en een prachtig uitzicht.

DOKKUM

Natuurmuseum Dokkum,
Kleine Oosterstraat 12. Tel.: 0519-297318.
Email: natuurmuseum.dokkum@freeler.nl
Open: ma t/m vr 10-12, 13-17

Doorlopend

Achter de schermen

- Expositie over eendenkooien

Gluren mag

- Deze vaste expositie in de grootste overdekte kijkhut van Nederland geeft de bezoeker een beeld van de natuur in Noord-Oost Friesland. U kunt hier bijvoorbeeld gluren naar dieren in hun eigen omgeving zoals 'Op het Wad' en 'In het Lauwersmeer' en prachtige diorama

GORREDIJK

Stichting Streekmuseum Opsterlân,
Hoofdstraat 59. Tel.: 0513-462930.
Open: di t/m vr 9-17, za 13-16

Verveningzaal

In deze zaal staat een maquette opgesteld die de verwerking van een vervening heel duidelijk uitbeeldt. Aan de hand van kaarten, foto's diverse turfsoorten, enkele gebruiksvoorwerpen en een nagemaakt veenhuisje krijgt de bezoeker een goed beeld van het leven in de turfsteckerij.

Hein van Vlietzaal

Een unieke verzameling stenen is door de in 1956 overleden amateurgeoloog en -archeoloog Hein van der Vliet nagelaten, zoals de eerste authentieke vuistbijlvondsten in Nederland, vijf panelen over het gebruik van de artefacten. Op een wandkaart van Europa worden de plaatsen van herkomst van de uitgestalde verzameling aangegeven.

Voorts wordt aandacht gegeven aan de voormalige Joodse gemeente, de socialistische beweging en de P.W. Jansenstichting in Gorredijk.

FRANEKER

Museum 't Coopmanshûs,
Voorstraat 49-51. Tel. 0517-392192.
Email: informatie@coopmanshus.nl

t/m 24 januari

Vrouwen in olieverf

- Tentoonstelling van een selectie van zeer verschillende vrouwenportretten, geschilderd door Douwe Elias. Portretten zijn een

belangrijk onderdeel van het oeuvre van Elias. Hij schildert mannen, vrouwen, kinderen en groepen van mensen in zijn geheel eigen stijl. Douwe Elias benadert de schilderkunst vanuit de liefde voor verfsoorten en kleuren. Deze fascinatie is bepalend voor zijn werkwijze. De mensen in het werk van Elias worden duidelijk getypeerd, hoewel elk gezicht toch een mysterie blijft. Iedere lijn heeft een functie en lichtval en schaduw bepalen de compositie.

t/m 24 januari

Portret van het Noarderleech

- Ine van de heuvel schildert en fotografeert. Daartoe laat ze zich inspireren door het landschap en de natuur van het noorden. De expositie toont een serie werken die zijn ontstaan naar aanleiding van wandelingen in het Noarderleech, dat It Fryske Gea weer open gaat stellen voor zout water.

JOURE

Museum Joure,
Geelgieterstraat 1-11.
Tel.: 0561-481223. www.museumjoure.nl
Open: di t/m vr 10-17, za t/m ma 14-17

Vlaggen van de Jousier Toer

- De Jousier Toer is momenteel van alle kanten, zowel van binnen als van buiten, te bezichtigen in museum Joure. Nog nooit is er zoveel materiaal bijeen gebracht. Maar er zijn altijd nog verhalen te vertellen die niet bekend zijn en die eigenlijk wel bewaard moeten worden.

Tijdens de koffieochtenden op 12 en 19 december en 9 en 23 januari kunt u uw verhaal kwijt.

KOLLUM

Oudheidkamer Mr. Andreae,
Eyso de Wendtstraat 9-11. Tel. 05114-52833.
Open di t/m za 14-17

Paardenkracht op wielen

- Een kleine auto-historie, vooral op schaal 1:43, aan de hand van de verzameling automodellen van de heer Mr. L.A.E. Lutz

KORNWERDERZAND

Kazemattenmuseum Kornwerderzand.
Tel.: 058-2664865

Doorlopend

Het leven van de soldaat

- Zeven kazematten zijn heringericht in de stijl van de meidagen van 1940. Achter betonnen muren van drie meter dik ziet u hoe het leven van de soldaten op Kornwerderzand was.

LEEWARDEN

Fries Museum, Turfmarkt 11. Tel.: 058-2123001. Open: di t/m zo 11-17

t/m 4 januari

De Grote Kant Show

- Kant is transparant en dicht, soepel en stug, erotisch en degelijk, ambachtelijk en machinaal, oud en modern. In de 17e eeuw was kant bestemd voor de happy few, maar anno 2003 zijn kanten bloesjes en slipjes voor weinig geld overal te koop. Kortom, kant heeft vele kanten. Inhakend op de eigen historische kantcollectie presenteert het museum 'De Grote Kant Show'. Rode draad van de presentatie vormt de 'Hollandse' kant uit de 17e en 18e eeuw. Verschillende aspecten van deze historische kantsoort worden belicht: kleding met kant zoals mannenhemden, vrouwenmutsen en kinderklleding, de antieke 'Hollandse' kantstroken zelf en beddengoed met kant. De tentoonstelling brengt tevens kant in relatie met andere kunst disciplines zoals schilderkunst, modiefotografie en kunstnijverheid (zilver en keramiek). Ook wordt de doopjurk van gravin Eloise, dochter van prins Constantijn en prinses Laurentien getoond.

t/m 4 januari 2004

No so

- Expositie van werk van Ids Willemsma

t/m 25 januari

Langs onverharde wegen

- Veehandelaren die in de weer zijn op een koeienkeuring in Raerd, een veldwachter die rond 1890 poseert op de Hoofdbrug in Drachten, werklieden die zich bezighouden met de aanleg van de Nieuwe Willems haven in 1872 in Harlingen en een beeld van de graanmarkt eind 19e eeuw in de binnenstad van Leeuwarden. Een kleine greep uit de fototentoonstelling over het Friesland van de tweede helft van de 19e eeuw. Aanleiding voor de presentatie is de verschijning van de publicatie 'Langs onverharde wegen, Friesland in oude foto's 1850-1910'. Auteur Bauke Boersma belicht aan de hand van ongeveer 100 foto's het Friesland van de tweede helft van de 19e eeuw. Het merendeel van deze foto's is afkomstig uit de collectie van het Fries Museum. De tentoonstelling volgt het boek en toont een selectie.

t/m 29 februari 2004

Personalities

- Expositie van portretten uit de collectie hedendaagse kunst.

25 januari t/m 12 april

Body Electric – Berend Strik

- Tien jaar na zijn laatste overzichtstentoonstelling in het Stedelijk Museum te Amsterdam is het werk van Strik (1960) nu in al zijn verschillende facetten in Leeuwarden te zien. De solotentoonstelling *Body Electric* brengt Striks ontwikkeling van de afgelopen tien jaar in kaart en toont tevens nieuw werk.

Rode draad is zijn fascinatie voor het afwijkende. Met onder meer borduurwerken, video's, foto's, driedimensionale Jimi Hendrix-zitnis en architectonische projecten als het Bierpaviljoen en het Gilles de la Tourette-huis, wordt de bezoeker ondergedompeld in de wereld van Berend Strik.

Buro Leeuwarden

t/m 4 januari 2004

Absolute Truth

- Tentoonstelling van de nieuwste installatie van Remy Jungerman, bestaande uit een dakconstructie met een verzameling antennes erop, een stelsel van kabels dat zich op de vloer van de ruimte uitstrekt en daartussen verschillende constructies met microfoons, antennes en metalen voorwerpen. De tentoonstelling gaat over communicatie – of beter gezegd – de onmacht om te communiceren.

t/m 28 maart

De Van Cammingha's

- Tentoonstelling in de totaal vernieuwde Kanselarij over de machtigste familie van Leeuwarden. Naast deze tentoonstelling zijn de nieuwe opstellingen 'Fries Zilver' en 'Levenslijnen, van wieg tot graf in de 16e en 17e eeuw' te zien.

Verzetsmuseum

t/m 29 februari

Berichten aan de bevolking.

- Deze bijzondere tentoonstelling bestaat uit de complete affiche-verzameling van de directeur van gemeentewerken ir. J. van der Vlis. Hij heeft de affiches verzameld in de periode 1944 tot 1946 toen hij tevens hoofd van de Evacuatiendiensten in Leeuwarden was.

De 80 affiches geven een heel direct beeld van de dagelijkse omstandigheden in het laatste jaar van de oorlog en het eerste jaar na de bevrijding. Het dagelijkse leven in de laatste oorlogsjaren werd steeds beperkter en grimmiger. Er ontstond langzamerhand gebrek aan alles. Van een ondanks de omstandigheden redelijk normaal draaiende samenleving was geen sprake meer. De situatie verslechterde door een omvangrijke stroom vluchtelingen die uit het zuiden opgejaagd werden vóór de oprukkende bevrijders uit. Daarnaast verhevigde de bezetter zijn greep op de samenleving met steeds strengere maatregelen en tal van geboden.

**Museum Het Prinsessehof,
Grote Kerkstraat 11. Tel.: 058-2948958.
Email: info@prinsessehof.nl**

Nationaal keramiekmuseum Het Prinsessehof is in verband met een verbouwing gesloten van maandag 22 december 2003 tot begin maart 2004.

vanaf 7 maart

Lekker Decadent!

Met deze tentoonstelling opent het museum de deuren weer voor het publiek. *Lekker Decadent!*, toont serviezen uit de 20e en 21e eeuw. Een veelbelovende tentoonstelling die in vijf zalen van het museum zal plaatsvinden.

NAGELE

MUSEUM Nagele, Ring 23.

Tel.: 0527-652579. www.nagele.nl/museum

Open: do t/m zo 13-17

t/m 25 januari 2004

Binnen bij Boeren, wonen en werken in historische boerderijen

- De hele agrarische cultuur in Nederland is in ongelooflijk hoog tempo aan het veranderen. Het is economisch gezien geen haalbare kaart meer om een agrarisch bedrijf uit te oefenen. Veel boeren hebben geen opvolger meer. Straks kunnen we alleen nog maar naar het Openluchtmuseum in Arnhem gaan om boereninterieurs te bekijken. Daarom is Binnen bij Boeren samengesteld, een boek met een tentoonstelling, gemaakt op zo ongeveer het laatste moment waarop het nog kon.

Het boek is rijk geïllustreerd met 300 kleurenfoto's van interieurs van verschillende boerderijtypen met hun woon- en werkgedeelte. Het boerderij-interieur wordt geschetst aan de hand van 18 hoofdstukken zoals mooie kamers, keukens, koken, water, stallen, zuivel en bedrijfsinstallaties. De foto's zijn gemaakt door fotograaf Theo

Baart, die een selectie heeft gemaakt van de mooiste opnames voor het boek Binnen bij Boeren ten behoeve van de tentoonstelling in het museum te Nagele (NOP).

NIJ BEETS

Openlucht laagveenderijmuseum It Damshûs, Domela Nieuwenhuisweg 49.
Tel.: 0512-461599. Open: di-za 13.30-16.30

Doorlopend

Fototentoonstelling

- Expositie van foto's van de schooljeugd van de O.L.School te Nij Beets van 1920-1940. Er is tevens mogelijkheid om groepsfoto's na te bestellen

RAARD

OerKa Irene Verbeek Museum, kerkterpje.
Tel.: 050-4032244.
Email: Ireneverbeek@hetnet.nl
Open: do t/m za 14-17 en op telefonische afspraak

Laag licht, Aards, Mythe en Wetlands

- Expositie van grote olieverfdoeken in het schip en koor van de kerk.

SURHUISTERVEEN

Spaar- en Voorschotbank, Jaco Binneslaan 9a.
Tel. 0512-305963. Open: di t/m vrij 14-17

t/m half januari 2004

Winterhulp

- Rijkscommissaris Seyss-Inquart richtte op 22 oktober 1940 de stichting Winterhulp op voor het bezette Nederland. Zij had als doel behoeftige Nederlandse staatsburgers zonder aanzien des persoons hulp en ondersteuning te verschaffen. In werkelijkheid was het doel, naar het voorbeeld van 'Winterhilfe' om permanente propaganda te voeren voor het nationaal-socialistische regime, dat de sociale verhoudingen gezond zou maken.

TERSCHELLING

Gemeentemuseum 't Behouden Huys, Commandeurstraat 30-32. Tel.: 0562-442389.
Open: ma t/m vr 10-17, za/zo 13-17

Jubileumjaar museum 't Behouden Huys

50 Jaar geleden werden de twee panden aan de Commandeurstraat te West-Terschelling als museum in gebruik genomen. Nadat in 1952 het eerste pand na een grondige verbouwing beschikbaar kwam, ontstond in 1953 met de toevoeging van het tweede pand een volwassen museum voor de Terschellinger cultuurhistorie.

Op initiatief van een groep cultuurbewuste eilanders werd in 1938 begonnen met het aanleggen van een collectie op het gebied van cultuurhistorie. De collectie werd beheerd door de in 1939 opgerichte stichting 'Schellinger Kultuur-Historisch Museum Het Behouden Huys'.

Pas na de oorlog kreeg de stichting de beschikking over een eigen gebouw. De Gemeente Terschelling kocht in 1952-1953 de beiden panden in de Commandeurstraat, waarna de collectie definitief kon worden ondergebracht.

In het komende jaar zal aandacht besteed worden aan het vijftigjarig bestaan door onder meer een overzichtspresentatie van wat het museum in de afgelopen 50 jaar aan exposities heeft laten zien.

J. Vlietstra, avonturier

De jaarlijkse seizoententoonstelling staat in het teken van de avontuurlijke Terschellinger J. Vlietstra, die 50 jaar geleden, in 1853, een reis naar Australië ondernam en daar elf jaar bleef. Hij beleefde in dit werelddeel spectaculaire avonturen, stierf bijna aan een giftige slangenbeet en ontsnapte termauwernood aan een hinderlaag door Aborigines. Uiteindelijk kwam hij toch ongeschonden terug bij zijn familie op Terschelling. Het verhaal geeft een indrukwekkend tijdsbeeld van een periode waarin nog echte ontdekkingsreizen en avonturiers bestonden.

Doorlopend

Terschelling bij kaarslicht

- Het eilandleven in de negentiende eeuw

VLIELAND

Museum Tromp's Huys, Dorpsstraat 99.
Tel.: 0562-451600.
Open: di t/m vr 11-17, za 14-17

Doorlopend

- Tentoonstelling van werk van zeeschilderes Betsy Akersloot-Berg

De Noordwester, Vlielands Centrum voor Informatie en documentatie, Dorpsstraat 150. Tel.: 0562-451700

Doorlopend

Schatten uit de Noordzee

- Wrakvondstenzolder: vondsten van de bodem van de Noordzee vanaf eind 1800 tot 1996.

WERGEA

Museum 'It ald slot', Ald Slotwei 3-5.
Open: wo-za 14-17

Stijlkamers

- In de in zeventiende, achttiende en negentiende eeuwse stijl ingerichte kamers vinden wisselende exposities plaats van schilderijen, chamotte beeldjes, Afke's tiental etc.

ZWAAGWESTEINDE

Museum Oudheidkamer Dantumadeel, Sikke Boukesstraat 4. Tel.: 0511-443422.
Open: wo en za van 14-17.
Groepen op afspraak

Doorlopend

- Expositie van onder meer foto's betreffende de gemeente Dantumadeel.

FRYSLÂN

Verschijningsdata Fryslân in 2004:

nr. 1	maart	kopy inleveren voor 1 februari
nr. 2	juni	kopy inleveren voor 1 mei
nr. 3	oktober	kopy inleveren voor 1 september
nr. 4	december	kopy inleveren voor 1 november

Redactieadres:

Postbus 6091, 8902 HB Leeuwarden.

Telefoon 058-2665309.

E-mail: varenius@planet.nl

Kopy, uitsluitend op diskette of via e-mail sturen naar het redactieadres.

Advertentietarieven:

Hele pagina	€ 340,-
Halve pagina	€ 205,-
Kwart pagina	€ 125,-
Achtste pagina	€ 80,-

Advertenties sturen naar het redactieadres: Postbus 6091, 8902 HB Leeuwarden.